DZIENNIK URZĘDOWY
WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO

Olsztyn, dnia 21 stycznia 2020 r.

Poz. 402

Elektronicznie podpisany przez:
Mariola Katarzyna Porczyńska
Data: 2020-01-21 12:45:04

UCHWAŁA NR XIII/228/19
SEJMIKU WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO

z dnia 30 grudnia 2019 r.

w sprawie przyjęcia „Programu opieki nad zabytkami województwa warmińsko-mazurskiego na lata 2020-2023”.

Na podstawie art. 18 pkt 20 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 roku o samorządzie województwa (Dz.U. z 2019 poz. 512 z późń. zm.) oraz art. 87 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. z 2018 r. poz. 2067 z późń. zm.) uchwala się, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się „Program opieki nad zabytkami województwa warmińsko-mazurskiego na lata 2020-2023” stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Dyrektorowi Departamentowi Kultury i Edukacji.

§ 3. Niniejsza uchwała podlega publikacji w Dzienniku Urzędowym Województwa Warmińsko-Mazurskiego.

§ 4. Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia.

Przewodnicząca Sejmiku
Województwa Warmińsko –
Mazurskiego

Bernadeta Hordejuk

Załącznik do uchwały Nr XIII/228/19
Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego
z dnia 30 grudnia 2019 r.

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO NA LATA 2020-2023

Olsztyn, 2019 r.

Spis treści

WPROWADZENIE
1. UWARUNKOWANIA FORMALNO-PRAWNE OCHRONY ZABYTKÓW I OPIEKI NAD ZABYTKAMI
   1.1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej
   1.2. Przepisy prawa krajowego
   1.3. Dokumenty międzynarodowe
   1.4. Dokumenty krajowe
   1.5. Dokumenty wojewódzkie
2. ZASOBY I STAN ZACHOWANIA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO
   2.1. Rys historyczno-osadniczy
   2.2. Rozwój układów urbanistycznych i ruralistycznych
      2.2.1. Układy urbanistyczne, architektura i budownictwo miejskie
      2.2.2. Układy ruralistyczne, tradycyjne budownictwo wiejskie, majątki i rezydencje szlacheckie, krajobraz wiejski
   2.3. Charakterystyka zasobów dziedzictwa kulturowego
      2.3.1. Architektura obronna
      2.3.2. Architektura sakralna
      2.3.3. Cmentarze
      2.3.4. Architektura użyteczności publicznej
      2.3.5. Architektura przemysłowa i zabytki techniki
      2.3.6. Krajobraz kulturowy
      2.3.7. Miejsca pamięci
      2.3.8. Walory rozproszone
   2.4. Wyróżniki kulturowe regionu
   2.5. Charakterystyka zabytków województwa pod kątem ich rozmieszczenia, czasu powstania, stylu, powszechności lub unikatowości występowania
   2.6. Działalność inwestycyjna a opieka nad zabytkami i ochrona zabytków
   2.7. Charakterystyka zabytków województwa pod kątem stanu zachowania
3. OCHRONA ZASOBÓW ZABYTKOWYCH
   3.1. Rejestr zabytków
   3.2. Pomniki historii
   3.3. Park kulturowy
   3.4. Wojewódzka ewidencja zabytków
   3.5. Lista Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Naturalnego UNESCO
4. MUZEA
5. DZIAŁANIA SAMORZĄDU WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO W ZAKRESIE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI
6. DIAGNOZA
7. CELE I KIERUNKI DZIAŁAŃ PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO NA LATA 2020-2023
8. WDRAŻANIE PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO NA LATA 2020-2023

„Program opieki nad zabytkami województwa warmińsko-mazurskiego na lata 2020-2023" został sporządzony w Warmińsko-Mazurskim Biurze Planowania Przestrzennego w Olsztynie przy współpracy dr Iwony Liżewskiej (Rozdział 2).

WPROWADZENIE

Podstawę prawną sporządzenia programu opieki nad zabytkami dla województwa stanowi **ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** (t.j. Dz.U. z 2018 r. poz. 2067 z późn. zm).

Celem sporządzenia wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami jest w szczególności (art. 87 ust. 2 ww. ustawy):

1) *„włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;*
2) *uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;*
3) *zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;*
4) *wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;*
5) *podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;*
6) *określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;*
7) *podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami."*

Wojewódzki program opieki nad zabytkami sporządza zarząd województwa na okres 4 lat (art. 87 ust. 1).

Wojewódzki program opieki nad zabytkami przyjmowany jest przez sejmik województwa, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków (art. 87 ust. 3) i ogłaszany jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym (art. 87 ust. 4).

Zarząd województwa sporządza, co 2 lata, sprawozdanie z realizacji programu, które przedstawia się sejmikowi województwa (art. 87 ust 5). „*Sprawozdanie z realizacji wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami jest przekazywane Generalnemu Konserwatorowi Zabytków i właściwemu wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków w celu jego wykorzystania przy opracowywaniu, aktualizacji i realizacji krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami"* (art. 87 ust. 6).

„Program opieki nad zabytkami województwa warmińsko-mazurskiego na lata 2020-2023", zwany dalej *Programem*, sporządzony został na podstawie Uchwały Nr 21/305/19/VI Zarządu Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 29 kwietnia 2019 r. w sprawie przystąpienia do sporządzenia „Programu opieki nad zabytkami województwa warmińsko-mazurskiego na lata 2020-2023".

Program na lata 2020-2023 jest aktualizacją i rozwinięciem „Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2016-2019".

1. UWARUNKOWANIA FORMALNO-PRAWNE OCHRONY ZABYTKÓW I OPIEKI NAD ZABYTKAMI

1.1. Konstytucja Rzeczpospolitej Polskiej

Ochrona zabytków, dawnych materialnych i niematerialnych dóbr kultury jest obowiązkiem konstytucyjnym Państwa**.** W myśl art. 5 Konstytucji RP „*Rzeczpospolita Polska* (...) *strzeże dziedzictwa narodowego* (...). Istotnym elementem tego dziedzictwa są zabytki, które w swych niematerialnych wartościach są dobrem wspólnym. Art. 82 Konstytucji wskazuje, iż „*obowiązkiem Obywatela* (...) *jest troska o dobro wspólne*", z kolei art. 6 Konstytucji stanowi, że „*…Rzeczpospolita Polska, stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury* (…)".

1.2. Przepisy prawa krajowego

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2018 r. poz. 2067 z późn. zm.)

Ustawa określa przedmiot, zakres i formy ochrony zabytków oraz opieki nad nimi, zasady tworzenia krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach, a także organizację organów ochrony zabytków.

W ustawie określono definicje, m.in.: (art. 3):

1) *„zabytek – nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;*
2) *zabytek archeologiczny – zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem;*
3) *historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny – przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;*
4) *krajobraz kulturowy – postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka".*

Jako organy odpowiedzialne za ochronę zabytków ustawodawca wskazał organy administracji publicznej. „*Ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:*

1) *zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;*
2) *zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;*
3) *udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;*
4) *przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;*
5) *kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;*
6) *uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska."* (art. 4)

Jako podmiot, który sprawuje opiekę nad zabytkiem ustawodawca wskazuje właściciela lub posiadacza zabytku. Opieka nad zabytkiem polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków (art. 5):

1) *„naukowego badania i dokumentowania zabytku;*
2) *prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;*
3) *zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;*
4) *korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;*
5) *popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury."*

Zadaniem własnym jednostki samorządu terytorialnego, która ma tytuł prawny do zabytku (wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu, ograniczonego prawa rzeczowego albo stosunku

zobowiązaniowego) jest sprawowanie opieki nad zabytkami, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku (art. 71).

W ustawie wymieniono grupy zabytków podlegające ochronie i opiece bez względu na stan zachowania (art. 6):

1) „zabytki nieruchome będące, w szczególności:
   a) krajobrazami kulturowymi,
   b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
   c) dziełami architektury i budownictwa,
   d) dziełami budownictwa obronnego,
   e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
   f) cmentarzami,
   g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
   h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
2) zabytki ruchome będące, w szczególności:
   a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
   b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
   c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
   d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
   e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2018 r. poz. 574 i 1669),
   f) instrumentami muzycznymi,
   g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
   h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:
   a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
   b) cmentarzyskami,
   c) kurhanami,
   d) reliktami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.”

Ponadto „*ochronie mogą podlegać również nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej”.*

Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa (t.j. Dz. U. z 2019 r., poz. 512 z późn. zm.)

Zgodnie z art. 11 ust. 2 ustawy samorząd województwa prowadzi politykę rozwoju województwa, na którą składa się m. in. „*wspieranie rozwoju kultury oraz sprawowanie opieki nad dziedzictwem kulturowym i jego racjonalne wykorzystywanie”* (pkt 7).

Samorząd województwa wykonuje ustawowe zadania o charakterze wojewódzkim, m. in. w zakresie kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 14 ust. 1. pkt 3).

Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz.U. z 2018 r. poz. 1945 z późn. zm.)

W planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, sporządzając dokumenty planistyczne zarówno na poziomie lokalnym, jak i wojewódzkim, uwzględnia się wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.

W planie zagospodarowania przestrzennego województwa samorząd województwa określa m. in. „*system obszarów chronionych, w tym obszary ochrony krajobrazu kulturowego, ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej”* (art. 39 ust. 3 pkt 2).

Inne ustawy zawierające istotne regulacje dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami to:

– ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 917 z późn. zm.),

- ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1614 z późn. zm.),
- ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1396 z późn. zm.),
- ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (t.j. Dz. U. z 2019 r. poz. 1479),
- ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 2204 z późn. zm.),
- ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1983 z późn. zm.),
- ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz. U. z 2015 r. poz. 774 z późn. zm.),
- ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1398 z późn. zm.).

1.3. Dokumenty międzynarodowe

Konwencja w sprawie ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego

Konwencja została przyjęta 16 listopada 1972 r. w Paryżu na siedemnastej sesji Konferencji Generalnej ONZ dla Wychowania, Nauki i Kultury (UNESCO). Ratyfikowana przez Polskę 6 maja 1976 r. (Dz. U. z dnia 30 września 1976 r.)

W myśl dokumentu „*za dziedzictwo kulturalne i naturalne*" uważane są:

- zabytki: dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, groty i zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki,
- zespoły: budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swą architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki,
- miejsca zabytkowe: dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego.

Za „*dziedzictwo naturalne*" uważane są:

- pomniki przyrody utworzone przez formacje fizyczne i biologiczne albo zgrupowania takich formacji, przedstawiające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia estetycznego lub naukowego,
- formacje geologiczne i fizjograficzne oraz strefy o ściśle oznaczonych granicach, stanowiące siedlisko zagrożonych zagładą gatunków zwierząt i roślin, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia nauki lub ich zachowania,
- miejsca lub strefy naturalne o ściśle oznaczonych granicach, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia nauki, zachowania lub naturalnego piękna.

Konwencja określa zakres ochrony dziedzictwa na poziomie krajowym i międzynarodowym i w tym celu ustanowiła Międzynarodowy Komitet Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego prowadzący Listę Dziedzictwa Światowego, utworzyła Fundusz Ochrony Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego, określiła warunki i tryb udzielania pomocy międzynarodowej.

Państwa – Strony Konwencji „*będą się starały wszelkimi właściwymi środkami, a w szczególności przez ustalanie odpowiednich programów oświatowych i informacyjnych, wzmacniać w swoich społeczeństwach poszanowanie i przywiązanie do dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*".

W dniu 6 maja 1976 r. Konwencja w całości została ratyfikowana przez Polskę (publikowana w Dz. U. z 1976 r., Nr 32, poz. 190). Utworzony został Polski Komitet ICOMOS. W 2012 r. zostały opracowane „*Wytyczne operacyjne do realizacji konwencji światowego dziedzictwa*", określające m.in. kryteria wpisu dóbr.

Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona)

Konwencja została sporządzona w La Valetta w dniu 16 stycznia 1992 r. Celem jest ochrona dziedzictwa archeologicznego jako źródła zbiorowej pamięci europejskiej i jako instrumentu do badań historycznych i naukowych. Zapisy konwencji definiują dziedzictwo archeologiczne, identyfikują je i przedstawiają środki ochrony. Odnoszą się do zagadnień związanych z finansowaniem badań i konserwacji, gromadzeniem i rozpowszechnianiem badań naukowych,

kształtowaniem świadomości publicznej, zapobieganiem niedozwolonemu obiegowi przedmiotów dziedzictwa archeologicznego, a także wzajemną pomocą techniczną i naukową.

Funkcje kontrolne nad stosowaniem niniejszej konwencji sprawuje Komitet Ekspertów powołany przy Komitecie Ministrów Rady Europy. W imieniu Rzeczpospolitej Polskiej 13 grudnia 1995 r. Prezydent Rzeczypospolitej przyjął i ratyfikował Konwencję (opublikowana w Dz. U. z 1996 r., Nr 120, poz. 564).

Europejska Konwencja Krajobrazowa

Konwencja sporządzona została we Florencji w dniu 22 października 2000 r. W imieniu Rzeczpospolitej Polskiej ten dokument przyjął i ratyfikował w dniu 24 czerwca 2004 r. Prezydent Rzeczypospolitej (opublikowany w Dz. U. z 2006, Nr 14, poz. 98).

Celem Konwencji jest promowanie ochrony, zarządzania i planowania krajobrazu, a także organizowanie współpracy europejskiej w zakresie zagadnień dotyczących krajobrazu.
Środkami dla realizacji tego celu są w szczególności: prawne uznanie krajobrazu jako istotnego komponentu otoczenia ludzi oraz podstawy ich tożsamości, ustanowienie i wdrożenie polityki w zakresie jego ochrony, zintegrowania krajobrazu z własną polityką w zakresie planowania regionalnego i urbanistycznego oraz z własną polityką kulturalną, środowiskową, rolną, społeczną i gospodarczą, która bezpośrednio lub pośrednio oddziałuje na krajobraz.

Jednocześnie strony ratyfikujące Konwencję zobowiązały się do podejmowania działań na rzecz szkolenia specjalistów w zakresie oceny krajobrazu, promowania multidyscyplinarnych programów szkolenia dotyczących polityki, ochrony, gospodarki i planowania w zakresie krajobrazu, przeznaczonych dla specjalistów w sektorze prywatnym i publicznym oraz dla stowarzyszeń związanych z krajobrazem, a ponadto do promocji nauki w szkołach i na uniwersytetach, która odnosi się do dziedzin związanych z krajobrazem i zagadnieniami jego ochrony, gospodarki i planowania. Jednocześnie strony Konwencji zobowiązały się do podejmowania działań na rzecz zidentyfikowania swoich własnych krajobrazów na całym terytorium własnego kraju.

Krajowym aktem prawnym, który w ograniczonym zakresie wprowadza zapisy konwencji jest ustawa o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmacnianiem narzędzi ochrony krajobrazu. Ustawa nie wprowadza własnych przepisów ochrony krajobrazu, czyni to poprzez zmiany m.in. ustaw o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, o ochronie przyrody. Ustawa ma pozwolić samorządom zadbać skutecznie o ład przestrzenny i ochronę krajobrazu. Wprowadza ona m. in. obowiązek sporządzenia przez samorząd województwa audytu krajobrazowego oraz uzgadniania i opiniowania gminnych dokumentów planistycznych w zakresie uwzględnienia rekomendacji i wniosków wynikających z audytu krajobrazowego.

1.4. Dokumenty krajowe

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019–2022

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami sporządzany jest na okres 4 lat, na podstawie art. 84 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, przy pomocy Generalnego Konserwatora Zabytków.

Zgodnie z zapisami ww. ustawy *„w krajowym programie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami określa się cele i kierunki działań oraz zadania w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, warunki i sposób finansowania planowanych działań, a także harmonogram ich realizacji”* (art. 85 ust. 1).

Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019–2022 został przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 13 sierpnia 2019 r.

Głównym celem Krajowego programu jest *„Stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami*”, który realizowany będzie poprzez trzy cele szczegółowe, podzielone na kierunki działania, tj.:
Cel szczegółowy 1: Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego, w tym kierunki działania:

1. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym; w tym zadania:
   - szkolenia dla jednostek samorządu terytorialnego w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym,
   - budowanie zasobu wiedzy o ochronie dziedzictwa kulturowego na poziomie lokalnym, regionalnym i centralnym,
   - merytoryczne wsparcie procesu planowania i rewitalizacji w gminach,

- konkurs Generalnego Konserwatora Zabytków nagradzający gminy za modelowe wdrażanie programów opieki nad zabytkami.

2. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym; w tym zadania:
   - wspieranie rozwijania kompetencji zawodowych przez pracowników służb konserwatorskich,
   - ewaluacja stosowanych standardów i metod konserwatorskich,
   - wsparcie działań dokumentacyjnych zasobu zabytkowego,
   - powołanie Centrum Architektury Drewnianej.

Cel szczegółowy 2: Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami; w tym kierunki działania:

1. Merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami; w tym zadanie:
   - upowszechnianie standardów i metod konserwatorskich dla wybranych zasobów zabytkowych.
2. Podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego; w tym zadanie:
   - podniesienie bezpieczeństwa zabytków ruchomych przez sprzyjanie intensyfikacji współpracy z opiekunami zabytków przez właściwe służby i instytucje.

Cel szczegółowy 3: Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego, w tym kierunki działania:

1. Upowszechnianie wiedzy na temat dziedzictwa kulturowego i jego wartości; w tym zadania:
   - kampania społeczno-edukacyjna w mediach, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami i dostępności do zabytków dla osób z niepełnosprawnościami,
   - tworzenie narzędzi edukacyjnych dla szkół i instytucji kultury, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.
2. Tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami; w tym zadanie:
   - program dotacyjny dla organizacji pozarządowych w zakresie popularyzowania i upowszechniania wiedzy o dziedzictwie kulturowym, budowania świadomości lokalnej, a także włączania społeczeństwa w opiekę nad zasobem dziedzictwa kulturowego.

Jednym z kierunków interwencji zadania „merytoryczne wsparcie procesu planowania i rewitalizacji w gminach" będzie konkurs „Twój dom – dialog z tradycją", przygotowany dla co najmniej trzech województw w oparciu o „pilotażowy konkurs z powodzeniem zrealizowany w województwie warmińsko-mazurskim" (szerzej o konkursie napisano w punkcie 5 Programu).

Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004–2020

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004-2013 została przyjęta przez Rząd RP 21 września 2004 r. Zakres Strategii został podporządkowany głównie regionom, jako podstawowym jednostkom podziału terytorialnego. Metodologia dokumentów strategicznych wchodzących w skład Narodowego Planu Rozwoju na lata 2007-2013 zobowiązuje Ministra Kultury do wydłużenia horyzontu czasowego Strategii Rozwoju Kultury do 2020 roku. Uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2020, bazując na przyjętej przez Radę Ministrów 21 września Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004-2013, rozszerza jej zakres do roku 2020. Celem strategicznym Strategii jest zrównoważenie rozwoju kultury w regionach. Jego realizacja odbywać się będzie przez osiąganie celów cząstkowych.

W celu wdrożenia Strategii w dziedzinie ochrony zabytków w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego opracowano programy. Programy ogłaszane co roku decyzją Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, stanowią podstawę do ubiegania się o środki resortu na zadania z zakresu kultury realizowane przez jednostki samorządu terytorialnego, instytucje kultury, instytucje filmowe, szkoły i uczelnie artystyczne, organizacje pozarządowe oraz podmioty gospodarcze. Wśród programów wskazanych na 2016 rok, które bezpośrednio dotyczą dziedziny ochrony zabytków należy wymienić:

Dziedzictwo Kulturowe – podstawowym celem programu jest: ochrona i zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, zwiększanie narodowego zasobu dziedzictwa kulturowego (w tym dziedzictwa archeologicznego), kompleksowa rewaloryzacja zabytków, zwiększenie roli zabytków i muzealiów w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości poprzez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych, poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji, zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę oraz na wypadek sytuacji kryzysowych, udostępnianie zabytków na cele publiczne. Program realizowany jest w ramach 4 priorytetów: rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych, rozwój instytucji muzealnych, ochrona dziedzictwa narodowego poza granicami kraju, ochrona zabytków archeologicznych.

Promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego – celem programu jest zwiększenie efektywności wykorzystania środków europejskich na rzecz rozwoju kultury. Program polega na dofinansowaniu przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego wkładu krajowego do wybranych projektów kulturalnych, realizowanych ze środków europejskich. W ramach programu dofinansowane będą m.in. projekty z zakresu ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego.

Ponadto innymi ważniejszymi dokumentami strategicznymi i odnoszącymi się do ochrony zabytków i opieki nad zabytkami są:

- Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą 2030 r.),
- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030,
- Krajowa Polityka Miejska do roku 2023,
- Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010-2020.

1.5. Dokumenty wojewódzkie

Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego do roku 2025 (Uchwała Nr XXVIII/553/13 Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 25 czerwca 2013 roku)

Strategia definiuje główne cele i kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego województwa, ma pełnić funkcje realnego narzędzia zarządzania regionem, przybliżającym do realizacji wizji rozwojowej Warmii i Mazur.

Dokument określa priorytety strategiczne, w których podnosi znaczenie wartości kulturowych wpływających na walory turystyczne regionu i za mocne strony wskazuje „*obszary przyrodnicze prawnie chronione oraz zabytki*" oraz *„bogactwo kulturowe etniczne, w tym różnorodność narodowa i etniczna*".

W przyjętych w dokumencie celach strategicznych oraz obszarach strategicznej interwencji ujęta jest problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego i jej znaczenie, m.in. wprowadzenie Kanału Elbląskiego na listę kulturowego dziedzictwa UNESCO, wykorzystanie „*różnorodności kulturowej złożoności Warmii i Mazur*" we współpracy międzyregionalnej, zwiększenie atrakcyjności turystycznej (nasycenie obiektami zabytkowymi), rewitalizacja miast.

Regionalny Program Operacyjny Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2014-2020

Polityka wsparcia finansowego inwestycji i działalności związanych z dziedzictwem kulturowym jest także zawarta w narzędziu realizacyjnym Strategii – w Regionalnym Programie Operacyjnym Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2014-2020.

W RPO WiM 2014-2020 wskazano niezbędne działania związane z dziedzictwem kulturowym:

- konieczność zahamowania postępującego procesu dekapitalizacji starej, historycznej zabudowy;
- potrzeba budowania tożsamości regionalnej;
- konieczność zorientowania dziedzictwa kulturowego i zasobów kultury na bardziej efektywne ich wykorzystanie z punktu widzenia rozwoju społeczno-gospodarczego województwa.

W związku z powyższym w dokumencie wskazano Cel tematyczny 6 – Zachowanie i ochrona środowiska oraz promowanie efektywnego gospodarowania zasobami oraz Priorytet inwestycyjny 6c – Zachowanie, ochrona, promocja i rozwój dziedzictwa naturalnego i kulturowego.

Poprzez utworzenie Osi Priorytetowej nr 6 – Kultura i dziedzictwo podjęte zostały starania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego, rozwoju zasobów kultury i oferty kulturalnej oraz wykorzystania tego potencjału do rozwoju społeczno-gospodarczego regionu, w tym poszerzania jego oferty turystycznej.

W RPO WiM 2014-2020 zaplanowano także wsparcie finansowe działań rewitalizacyjnych w miastach (Cel tematyczny 9 – Promowanie włączenia społecznego, walka z ubóstwem i wszelką dyskryminacją; Priorytet inwestycyjny 9b Wspieranie rewitalizacji fizycznej, gospodarczej i społecznej ubogich społeczności na obszarach miejskich i wiejskich; Oś Priorytetowa nr 8 – Obszary wymagające rewitalizacji). Tereny objęte rewitalizacją często obejmują swoim zasięgiem historyczne centra miast lub inne części miast z zabytkową zabudową. Realizowane mogą być przedsięwzięcia, m.in. takie jak przebudowa, modernizacja lub adaptacja istniejących obiektów (w tym zabytkowych), odtwarzanie historycznej zabudowy, zagospodarowanie i rozwój przestrzeni publicznych.

W ramach partnerstwa Stowarzyszenia „Polskie Miasta Cittaslow" i Samorządu Województwa Warmińsko-Mazurskiego, z Regionalnego Programu Operacyjnego Warmia Mazury na lata 2014-2020 współfinansowany jest Ponadlokalny Programu Rewitalizacji sieci miast Cittaslow w województwie warmińsko-mazurskim.

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa warmińsko-mazurskiego (Dz. Urz. Woj. Warm.-Maz. z 2018 r. poz. 4173)

W Planie zagospodarowania przestrzennego województwa warmińsko-mazurskiego uznano zasoby dziedzictwa kulturowego regionu, łącznie z uwarunkowaniami środowiska przyrodniczego i krajobrazu, za istotny element budowania przewagi konkurencyjnej regionu, poprzez wykorzystanie dla rozwoju turystyki, edukacji kulturowej i promocji wartości krajobrazowych, jako świadectwa tożsamości regionalnej.

W ramach polityki przestrzennej województwa określono kierunki zagospodarowania przestrzennego województwa w zakresie zachowania, ochrony, zabezpieczenia zasobów dziedzictwa materialnego i niematerialnego oraz wzmacniania tożsamości i różnorodności kulturowej regionu.

W celu wydłużenia sezonu turystycznego oraz zwiększenia konkurencyjności turystycznej regionu proponuje się m. in. rozwój i kreowanie produktów turystycznych oraz powiązań sieciowych w oparciu o istniejące zasoby i walory, w tym rozwój turystyki kulturowej. Warunkiem rozwijania turystyki jest racjonalne korzystanie z zasobów i walorów przyrodniczych, kulturowych i krajobrazowych.

Strategia Rozwoju Turystyki Województwa Warmińsko-Mazurskiego do roku 2025 (Uchwała Nr XVIII/425/16 Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 28 czerwca 2016 r. w sprawie dokonania aktualizacji Strategii Rozwoju Turystyki Województwa Warmińsko-Mazurskiego)

Cel główny strategii to: *„Turystyka staje się wiodącą, synergiczną dziedziną gospodarki województwa warmińsko-mazurskiego, wywierając pozytywny wpływ na rozwój wielu innych sektorów gospodarki regionu."*

W Strategii określono kierunki strategiczne rozwoju turystyki w województwie, priorytety rozwojowe oraz cele rozwojowe. Rozwój turystyki ma nastąpić m. in. poprzez wykorzystanie zasobów kulturowych regionu.

W ramach priorytetu rozwojowego „Produkt turystyczny" wyznaczono produkty turystyczne związane bezpośrednio z zabytkami i dziedzictwem kulturowym regionu:

- Kraina Kanału Elbląskiego,
- Miasta Cittaslow,
- Flagowe szlaki kulturowe i przyrodnicze regionu,
- „Podróż kulinarna Warmia, Mazury, Powiśle",
- Turystyka kulturowa miejska oraz objazdowa,
- Turystyka pielgrzymkowa i sakralna.

2. ZASOBY I STAN ZACHOWANIA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO

2.1. Rys historyczno-osadniczy

Województwo warmińsko-mazurskie obejmuje różne krainy historyczne – Warmię, dawne księstwo biskupie, o wyrazistych i dobrze rozpoznawalnych granicach, z 12 miastami (Barczewo, Biskupiec, Bisztynek, Braniewo, Dobre Miasto, Frombork, Jeziorany, Lidzbark Warmiński, Olsztyn, Orneta, Pieniężno, Reszel); Mazury, obszary zamieszkiwane w XIX wieku przez ludność polskojęzyczną wyznania ewangelickiego (wschodnie i południowe tereny województwa, w kierunku zachodnim sięgające najdalej po Ostródę i Dąbrówno); Powiśle, nazwa historycznie używana na określenie obszaru położonego w dorzeczu Wisły i Nogatu, współcześnie używana dla określenia ziem na zachód od Pasłęki, dla których do dzisiaj nie znaleziono odpowiedniego desygnatu w języku polskim; Barcję i Natangię, ziemie, których nazwy i granice uległy dziś zatarciu (północny pas województwa,); część ziemi chełmińskiej (ziemia lubawska i Nowe Miasto Lubawskie), jak również niewielki skrawek Żuław (okolice Elbląga) oraz historycznego Mazowsza (gm. Janowo i Janowiec Kościelny). Rysunek 1

W krainach historycznych zachodziły odmienne procesy i uwarunkowania m.in.: ekonomiczne, tworzone przez określoną politykę, społeczne, kolejne fale osadnicze napływające z różnych stron Europy, pozostawiające trwałe ślady w substancji materialnej i krajobrazie.

Krainy historyczne stanowią podstawę do wyznaczenia w przestrzeni województwa czytelnych kulturowych struktur przestrzennych, o specyficznych cechach i wyróżnikach dziedzictwa kulturowego (m.in.: architektura, zagospodarowanie terenu).

Kulturowe struktury przestrzenne Rysunek 1 wyodrębniające się w przestrzeni województwa:

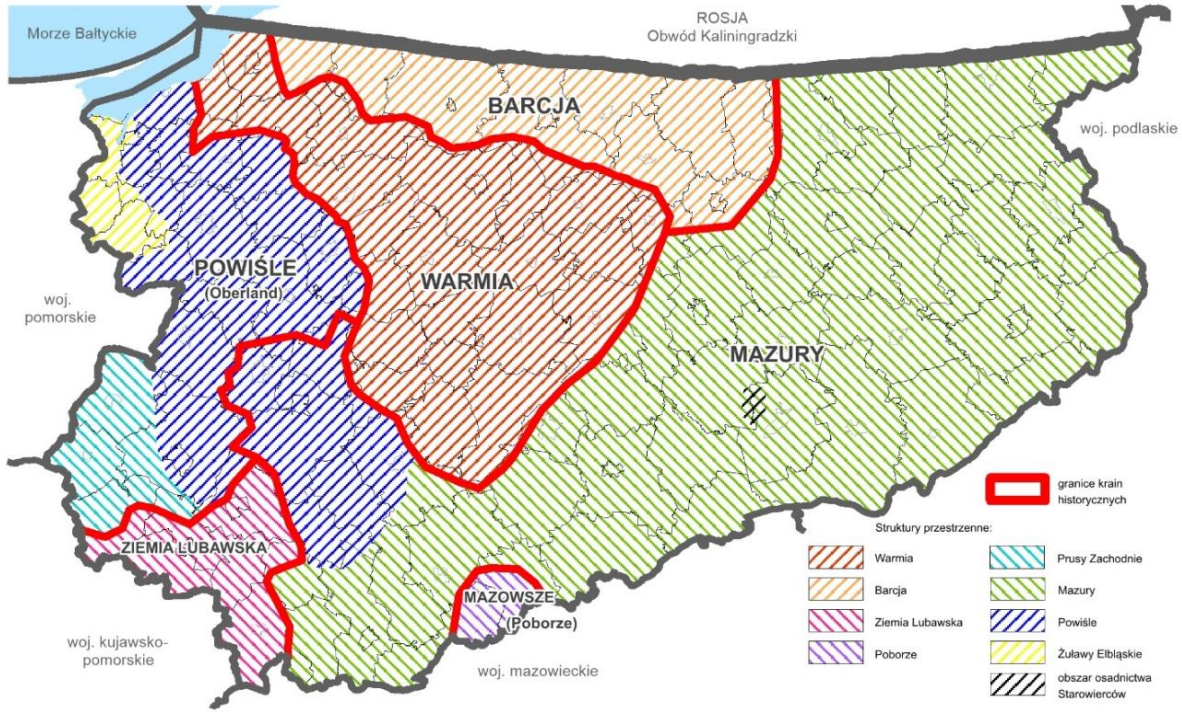
- **Warmia** – obszar dawnego dominium biskupiego diecezji warmińskiej, teren katolicki, od XV do XVIII wieku związany z Koroną Polską. Wyróżnikami materialnymi w przestrzeni na terenach wiejskich są obiekty związane z kultem (kościoły, kaplice, kapliczki murowane, krzyże przydrożne).
- **Powiśle** (Oberland, Górne Prusy) – protestancki obszar zachodnich Mazur, z dużym udziałem wielkiej własności ziemskiej, jak również z komponentem osadnictwa „holenderskiego" i Kanałem Elbląskim tworzącym oś obszaru. Wyróżniki obszaru to głównie cmentarze ewangelickie rozproszone w krajobrazie (do dziś tworzące charakterystyczne kępy zieleni) oraz pozostałości osadnictwa „holenderskiego" z XVII i XVIII wieku – całe wsie lub pojedyncze gospodarstwa, lokowane na terenach o trudnych warunkach osadniczych (bagna, obszary podmokłe).
- **Barcja** (współczesna nazwa) – tereny podstołecznej wielkiej własności ziemskiej, znajdujące się na obszarze protestanckim. Ze względu na znaczący udział najżyźniejszych gleb lokowały się ośrodki wielkiej własności ziemskiej, z rozległymi założeniami pałacowo-parkowymi i folwarcznymi.
- **Mazury Wschodnie** – tereny pozostawione jako pustka osadnicza po podboju krzyżackim i skolonizowane u progu nowożytności, obszar protestancki; obszar zarówno kolonizacji chłopskiej opartej o system osadnictwa „szkatułowego", jak i tworzenia stosunkowo niewielkich majątków ziemskich i osadzania tu szlachty pochodzącej z różnych stron, w tym także innowierców (Arian) wypędzonych z Polski.

  Obszar osadnictwa Starowierców – na granicy Mazur Wschodnich i Zachodnich w rejonie Rucianego-Nidy – charakterystyczne wsie z XIX wieku ze specyficznymi formami zabudowy, w tym z zabudową drewnianą.
- **Mazury Południowe** – obszar przygraniczny przy południowej granicy Prus, silnie zalesiony, kolonizowany od XVII wieku ludnością mazowiecką, obszar protestancki. Osadnicy byli lokowani na zasadzie osadnictwa „szkatułowego". Pierwotnie cała zabudowa była drewniana, stopniowo następowała wymiana budynków na murowane poczynając od obiektów inwentarskich. Współcześnie występują tu niewielkie wsie na polanach leśnych (ulicówki) z udziałem zabudowy drewnianej. Świątynie protestanckie, a później także katolickie wznoszono w obrębie wsi, czasem lekko na uboczu, z reguły jako budowle murowane.
- **Żuławy Elbląskie** – teren depresyjny, całkowicie antropogeniczny gdzie na starsze struktury osadnicze nakładały się od co najmniej XVI wieku kolejne fale osadnictwa „holenderskiego" ze specyficznymi formami budownictwa i organizacji przestrzeni. Charakterystyczny jest udział wsi (rzędówki) o osadnictwie rozproszonym z zabudową lokalizowaną na „terpach". Ważnym elementem antropogenicznym jest także system rowów odwadniających, kanałów i wałów oraz urządzeń hydrotechnicznych i tereny zieleni.
- **Ziemia Lubawska** – obszar części Ziemi Chełmińskiej, znajdujący się pierwotnie w obrębie państwa krzyżackiego, następnie będący w granicach Rzeczpospolitej i znowu przez XIX wiek w obrębie Królestwa Pruskiego. Teren

katolicki, z ludnością nie podlegającą migracjom. To teren wybitnie rolniczy o kilkusetletniej kulturze rolnej, która przekształciła w sposób istotny środowisko. Wsie owalnice lub wielodrożnice z archaicznym rozplanowaniem. We wsiach znajdują się kościoły parafialne i liczne kapliczki oraz duże cmentarze. Majątki szlacheckie – stosunkowo niewielkie, lokowane w pobliżu wsi chłopskich.

– **Poborze** – niewielki fragment **północnego Mazowsza** włączony do woj. warmińsko-mazurskiego po II wojnie światowej, stabilny etnicznie. Występują tu wsie chłopskie o formach ciasno zabudowanych ulicówek, z budynkami mieszkalnymi usytuowanymi szczytowo do drogi oraz zaścianki szlacheckie – wsie o układzie przestrzennym przysiółkowym, z chaotycznie kształtowaną zabudową mieszkalną i gospodarczą. Występują licznie kute krzyże, osadzone na kamiennych, lekko obrobionych postumentach. Szczególnym wyróżnikiem obszaru jest występowanie w terenie otwartym obiektów archeologicznych o własnych formach krajobrazowych – kurhanów, tworzących niepowtarzalny krajobraz archeologiczny.
– **Prusy Zachodnie** – obszar obejmujący historycznie Ziemię Lubawską i tereny na zachód od Iławy, utworzony jako prowincja Królestwa Pruskiego w XIX wieku, obejmował Pomorze Gdańskie i zachodnią część dawnych Prus Królewskich (tereny po rozbiorze Polski). Charakterystyczne specyficzne formy zabudowy miejskiej i wiejskiej, z wysokimi ściankami kolankowymi, wypłaszczonymi dachami i pokryciem bitumicznym zamiast dachówki.

Rysunek 1. Kulturowe struktury przestrzenne

Źródło: Plan zagospodarowania przestrzennego województwa warmińsko-mazurskiego, 2018 r.

Najstarsze ślady działalności człowieka zarejestrowane na obszarze województwa pochodzą z około 1200 lat p.n.e. i są związane z ludnością kultury świderskiej. W epoce mezolitycznej na tym terenie zaczęły się pojawiać grupy ludności o charakterze zbieracko-łowieckim. W okresie neolitu pojawiła się ludność kultury ceramiki sznurowej i rzucewskiej, której działalność legła u podstaw kształtowania się krajobrazu osadniczego tych ziem. Kolejno pojawiały się grupy kultury trzcinieckiej, łużyckiej, ludy identyfikowane z plemionami prabałtyjskimi lub osadnictwem germańskim, a na przełomie tysiącleci pojawili się Goci, których kultura określona została mianem wielbarskiej. Znaczącym świadectwem ich osadnictwa pozostały relikty osad i cmentarzy rozsianych na terenie całego województwa. W okresie średniowiecza obszary te zamieszkiwali Prusowie, lud plemienny o pochodzeniu bałtyjskim. Ich terytoria obejmowały 10 krain o następujących nazwach: Pomezania, Pogezania, Warmia, Natangia, Sambia, Nadrowia, Skalowia, Galindia, Sudowia i Barcja[1] Rysunek 2. Część tych nazw do dzisiaj funkcjonuje w nazewnictwie,

[1] Piotr z Dusburga, Kronika ziemi pruskiej, 2004, przetłumaczył Sławomir Wyszomirski, wstępem i komentarzem opatrzył Jarosław Wenta, Toruń,

jak chociażby Warmia. Prusowie do końca pozostali na etapie rozwoju plemiennego. Dopiero ekspansja na te ziemie Krzyżaków doprowadziła do wytworzenia się struktur państwowych. W trakcie akcji kolonizacyjnej prowadzonej przez zakon krzyżacki, szczególnie intensywnej w XIV w., powstała większość miast oraz znaczna część wsi, a także ukształtowała się pierwsza sieć parafialna Rysunek 3. Z końcem średniowiecza granica osadnictwa kończyła się na linii Nidzica – Szczytno – Ryn – Gołdap. W XV wieku, a zwłaszcza w drugiej jego połowie, po zawarciu II pokoju toruńskiego (1466 r.) zaczęły powstawać liczne majątki rycerskie, stanowiące podwaliny wielkiej własności ziemskiej. Materialnym świadectwem tego okresu jest murowana architektura obronna i sakralna, dziedzictwem niematerialnym toponomastyka (nazwy miejscowości, geograficzne) oraz poczucie odrębności regionalnej (głównie terytorialnej i religijnej).

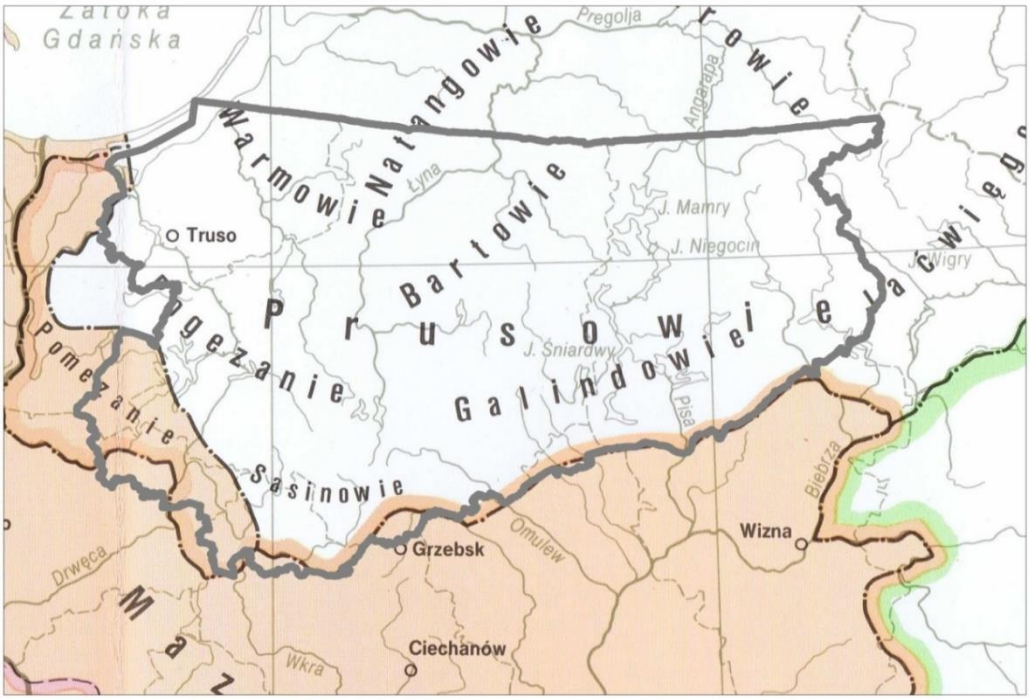
Po II pokoju toruńskim (1466 r.) w granice Królestwa Polskiego włączono ziemię chełmińską i Żuławy z Elblągiem, należące wcześniej do państwa krzyżackiego oraz Warmię – księstwo biskupów warmińskich. Po sekularyzacji państwa zakonnego (1525 r.) na jego obszarze utworzono księstwo pruskie, które od 1701 r. stało się jedną z prowincji królestwa Prus, a od 1870 r. cesarstwa niemieckiego Rysunek 4. Konsekwencją zmian było powstanie wyrazistej granicy konfesyjnej (protestanckie Prusy, katolicka Warmia i Prusy Królewskie z protestanckim Elblągiem), widocznej w strukturze społecznej do 1945 r., znajdującej też swoje odzwierciedlenie w krajobrazie kulturowym (m.in. sanktuaria pielgrzymkowe i liczne kapliczki na Warmii, nowy typ budownictwa sakralnego i liczne cmentarze w krajobrazie otwartym na terenie państwa pruskiego). Powstanie królestwa Prus (1701 r.) i podjęta przez władców pruskich intensywna akcja kolonizacyjna na obszarach dotychczas słabo lub w ogóle niezasiedlonych, szczególnie zaś na terenach puszczańskich, znacznie przesunęła granicę osadnictwa na południe i wschód regionu. Pierwszy rozbiór Polski (1772), a co za tym idzie, włączenie Warmii i Prus Królewskich do państwa pruskiego oraz przeobrażenia cywilizacyjne XIX wieku (reformy agrarne, powstanie kolei, rozwój przemysłu, prawodawstwo) przyniosły wyraźne zmiany w organizacji państwowej i stosunkach społecznych oraz w krajobrazie osiedleńczym Rysunek 5.

W II połowie XIX wieku zabudowa murowana zaczęła wypierać drewnianą, powstawały licznie kolonie, tj. pojedyncze gospodarstwa lokowane poza obrębem wsi, pojawiły się budynki użyteczności publicznej o architekturze realizowanej zgodnie z państwowymi wzorcami (szkoły, leśniczówki, poczty), rozbudowany został układ połączeń komunikacyjnych (zmodernizowana i poszerzona sieć dróg obsadzonych alejami, kolej wraz dworcami i infrastrukturą, drogi wodne – kanały, żegluga parowa). Pojawiły się też, zwłaszcza w miastach oraz większych miejscowościach wiejskich zakłady przemysłowe, fabryki elementów drewnianych, przetwórnie spożywcze, rozbudowane i wykorzystujące maszyny parowe tartaki, młyny, gorzelnie i browary. W wieku XX zaczęła powstawać nowoczesna architektura o cechach modernistycznych.

Druga wojna światowa przyniosła ze sobą zasadnicze zmiany polityczne, społeczne i gospodarcze. Konsekwencją zawartych wówczas międzynarodowych traktatów były zmiany granic w tej części Europy oraz niespotykane na taką skalę od czasów wczesnego średniowiecza migracje ludności. Doprowadziło to do rozbicia istniejących struktur społecznych i zerwania ciągłości tradycji oraz znaczących przekształceń krajobrazu kulturowego (zniszczenia wojenne, ahistoryczna odbudowa ośrodków miejskich, uspołeczniona gospodarka, poczucie obcości i tymczasowości). Jakiś czas po wojnie rozpoczął się też proces budowania nowej tożsamości regionalnej, który szczególnego znaczenia i dynamiki nabrał w latach 90. XX wieku i trwa do dzisiaj.

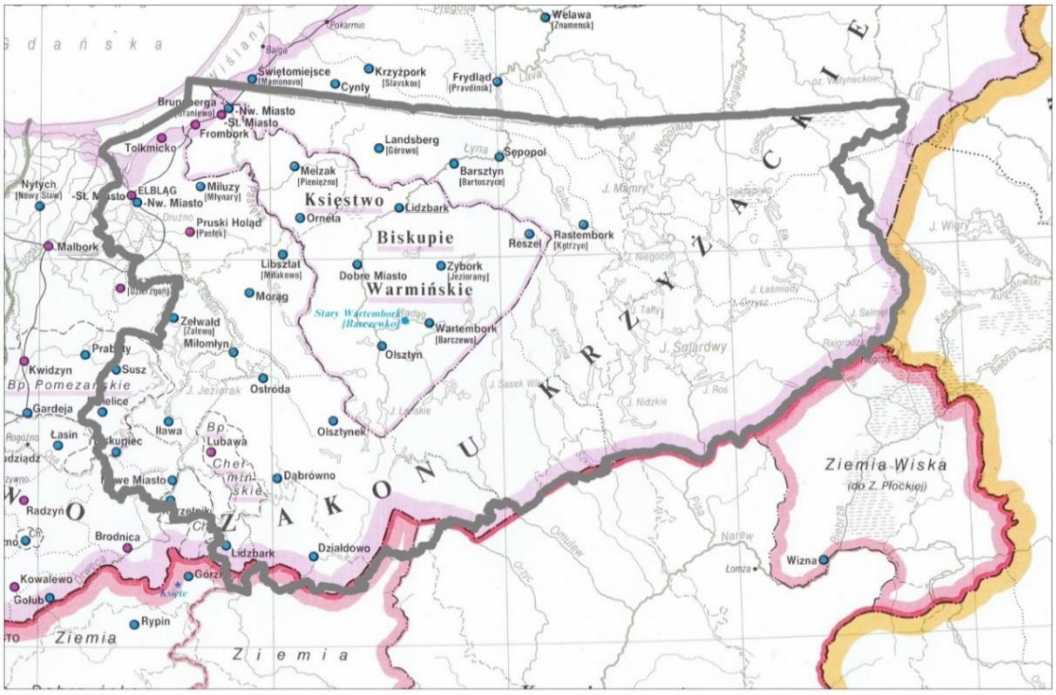
Utworzone rozporządzeniem Rady Ministrów z 29 maja 1946 roku województwo olsztyńskie obejmowało niemal w całości obszar przedwojennej, niemieckiej prowincji Prusy Wschodnie, która po II wojnie światowej znalazła się w granicach państwa polskiego Rysunek 6, Rysunek 7. Poza granicami województwa pozostały tylko powiaty ełcki, gołdapski i olecki, włączone jeszcze w 1945 roku do województwa białostockiego. W 1950 roku do województwa przyłączono jeszcze dwa powiaty: nowomiejski odłączony od województwa pomorskiego i działdowski odłączony od województwa warszawskiego. W tym kształcie województwo przetrwało do roku 1975, kiedy w rezultacie reformy administracyjnej kraju utworzono 49 nowych województw, wydatnie zmniejszając powierzchnię a tym samym liczbę ludności w starych, funkcjonujących dotychczas. Z województwa olsztyńskiego odłączono powiaty braniewski i pasłęcki na rzecz elbląskiego oraz powiaty giżycki, piski, węgorzewski i część mrągowskiego na rzecz suwalskiego. Obecny kształt i granice województwa warmińsko-mazurskiego są wynikiem reformy administracyjnej z 1998 r. Województwo obejmuje cały obszar dawnych Prus Wschodnich, który po II wojnie światowej znalazł się w granicach Polski oraz wschodni kraniec dawnej prowincji Prusy Zachodnie i część ziem, które wchodziły w skład II Rzeczpospolitej Polskiej. Mapa 1

Rsunek 2. Ziemie plemion pruskich przed XIII w.

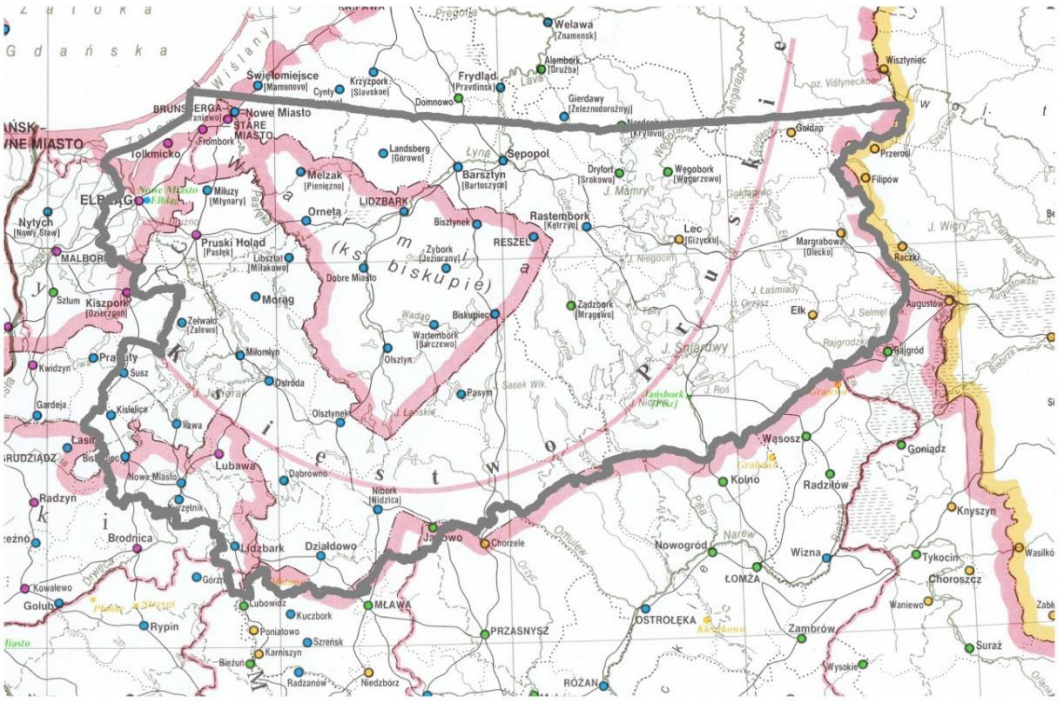
Źródło: opracowanie własne na podstawie Atlasu Rzeczpospolitej Polskiej, Główny Geodeta Kraju, Warszawa, 1993-1997.

Rysunek 3. Wiek XIV – Państwo Zakonu Krzyżackiego

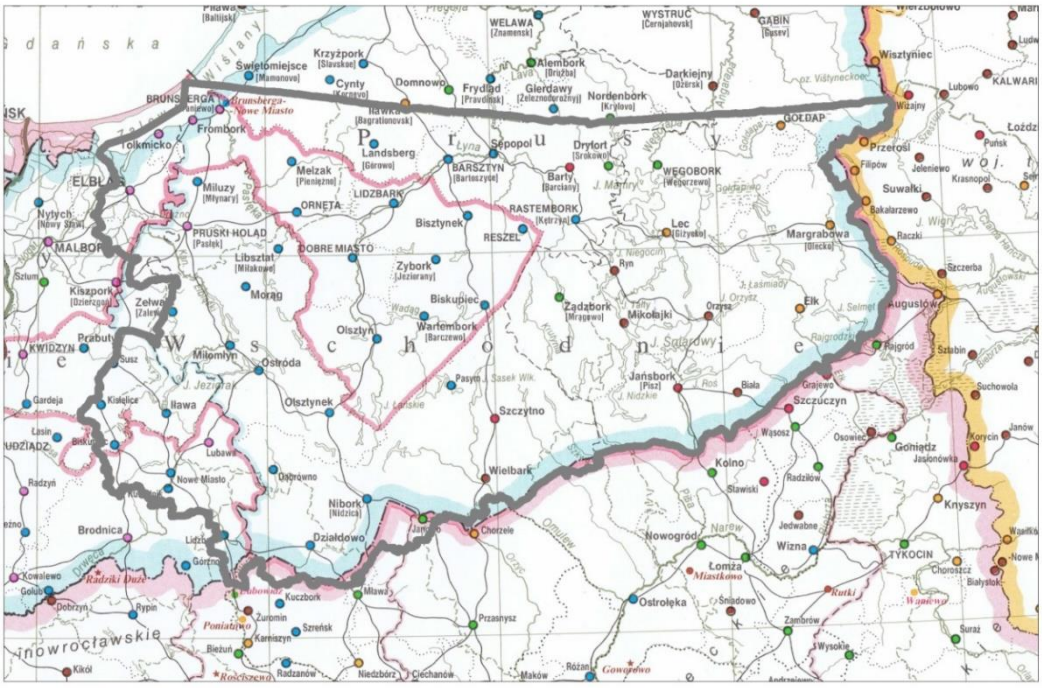
Źródło: opracowanie własne na podstawie Atlasu Rzeczpospolitej Polskiej, Główny Geodeta Kraju, Warszawa, 1993-1997.

Rysunek 4. Wiek XVI – Księstwo Biskupie (Warmia), Księstwo Polskie (Korona), Księstwo Pruskie (lenno Korony)

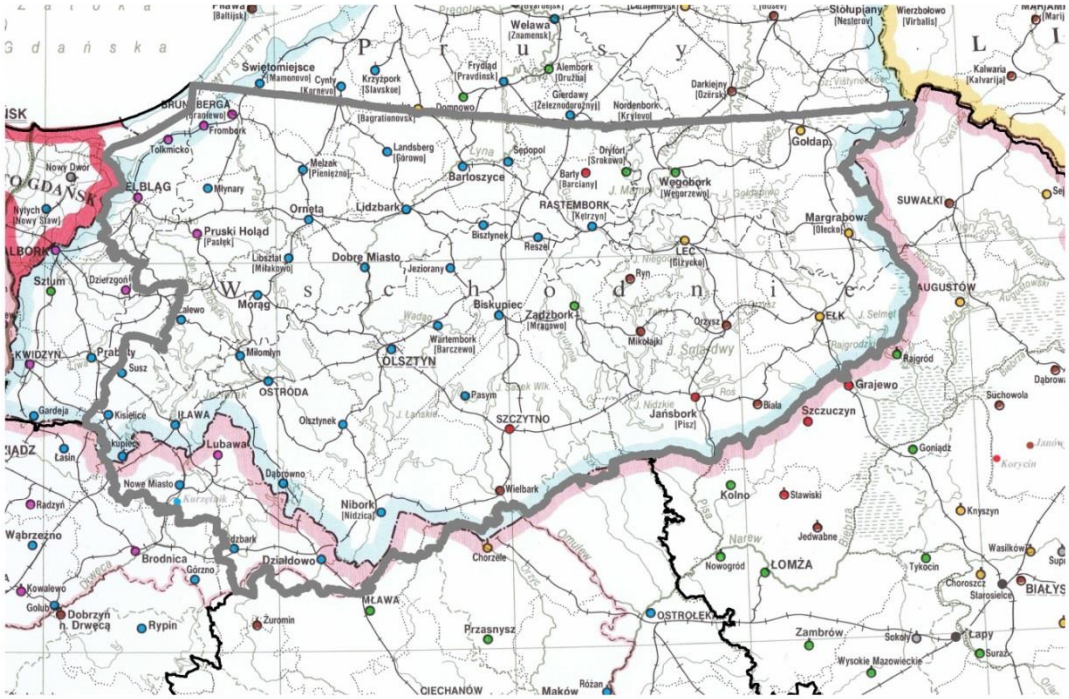
Źródło: opracowanie własne na podstawie Atlasu Rzeczpospolitej Polskiej, Główny Geodeta Kraju, Warszawa, 1993-1997.

Rysunek 5. Wiek XVIII – Prusy Wschodnie

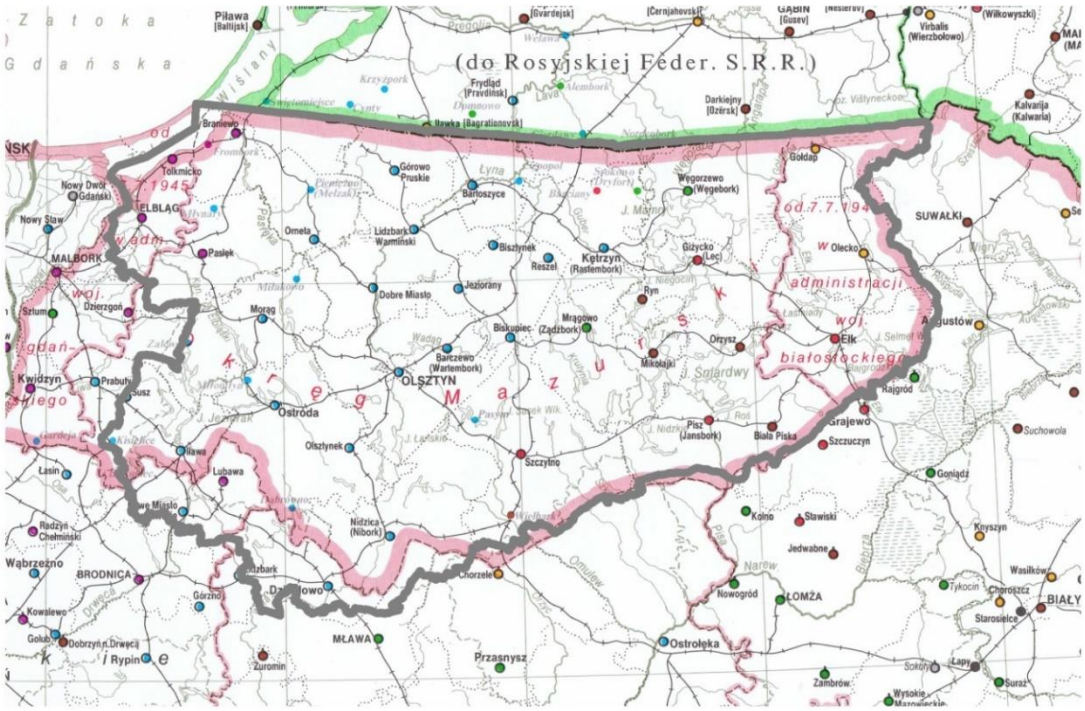
Źródło: opracowanie własne na podstawie Atlasu Rzeczpospolitej Polskiej, Główny Geodeta Kraju, Warszawa, 1993-1997.

Rysunek 6. Ziemie pruskie po I wojnie światowej

Źródło: opracowanie własne na podstawie Atlasu Rzeczpospolitej Polskiej, Główny Geodeta Kraju, Warszawa, 1993-1997.

Rysunek 7. Ziemie pruskie po II wojnie światowej

Źródło: opracowanie własne na podstawie Atlasu Rzeczpospolitej Polskiej, Główny Geodeta Kraju, Warszawa, 1993-1997.

2.2. Rozwój układów urbanistycznych i ruralistycznych

2.2.1. Rozwój układów urbanistycznych, architektura i budownictwo miejskie

Większość miast województwa warmińsko-mazurskiego posiada metrykę średniowieczną Mapa 2. Spośród 52 zespołów miejskich 45 pochodzi z czasów średniowiecza, a 7 z czasów nowożytnych. Do najstarszych na terenie województwa należą Braniewo (1254, powtórna lokacja 1284), Elbląg (1246), Pasłęk (1297). Najwięcej miast zostało założonych w XIV wieku, koniec lokacji średniowiecznych przypada na początek wieku XV – Mrągowo i Srokowo (1405).

W średniowieczu miasta zakładane były przez zakon krzyżacki lub biskupów lub kapituły diecezji pruskich, w większości na prawie chełmińskim. Ośrodki miejskie lokowane były w miejscach o dogodnych warunkach obronnych i walorach naturalnych (rzeka, jeziora, wysokie skarpy). Całość otaczał pierścień miejskich obwarowań. Miasta te charakteryzowały się regularnym układem przestrzennym, którego centrum stanowił rynek, najczęściej z ratuszem i kramami pośrodku. Wokół rynku wytyczano parcele i siatkę ulic, tworzących kwartały z zabudową mieszkalno-gospodarczą. Kościół wraz z działką kościelną zazwyczaj znajdował się na zewnątrz rynku. Wyjątek stanowiły miasta portowe, do których należały Elbląg, Frombork, Braniewo i Tolkmicko, zakładane na prawie lubeckim. Wprawdzie rynek z ratuszem pośrodku usytuowany był centralnie, niemniej kierunki rozwoju przestrzennego miasta wyznaczał ciężar życia gospodarczego przesunięty w stronę portu, stąd większość ulic zmierzała ku nabrzeżu.

Miasta, które zyskiwały prawa miejskie w epoce nowożytnej, cechowało większe zróżnicowanie, a zarazem nieregularność układów przestrzennych. Różne też były okoliczności ich powstawania. Najczęściej wyrastały z wcześniejszej osady, czy to związanej z zamkiem (Ełk, 1560 r.; Giżycko, 1612 r.; Szczytno, 1730 r.), czy dużej wsi targowej (Mikołajki, 1726 r.), czy osady leśnej (Biała Piska, 1722 r.). Osnową układu przestrzennego mogła być szeroka ulica o nieregularnym przebiegu, zakończona lub przedzielona rynkiem/dużym placem targowym (Ełk, Giżycko, Mikołajki). Były też miasta, które z założenia miały być ośrodkami dużej wymiany handlowej z zaplanowanym rozległym rynkiem, czego najbardziej wyrazistym przykładem było Olecko z placem o powierzchni 5,5 ha (1560 r.). Ośrodki nowożytne charakteryzuje brak murów obronnych, jedyną formą oddzielenia wyznaczenia granicy miasta były palisady. Wszystkie powstały we wschodniej lub południowej części regionu. Zjawiskiem dość nietypowym na tych terenach były miasta prywatne (Górowo Iławeckie 1335 r., Kisielice 1331 r., prywatne do czasów odkupienia ich przez biskupów pomezańskich).

Granice miasta średniowiecznego wyraźnie wyznaczał ciasny pierścień murów obronnych wraz z całym systemem bram, baszt i umocnień. Wokół miast, poza murami rozciągały się mieszczańskie ogrody z nietrwałą, gospodarczą zabudową. Przy bramach wjazdowych zwykle powstawały zalążki przedmieść. Zdarzało się też, że powiększano obszar miasta lokacyjnego, ale należało to do rzadkości (Braniewo, Reszel). Znaczącymi w życiu mieszkańców były główne miejskie budowle, które w państwie krzyżackim wnoszono od razu w trwałej technice. Należały do nich przede wszystkim fary miejskie, ratusze, wspomniane już obwarowania oraz krzyżackie, biskupie lub kapitulne zamki obronne z całą infrastrukturą gospodarczą, wówczas znajdujące się poza granicami miasta, często jednak sprzężone z miejskim systemem obronnym. Zabudowa mieszczańska początkowo była nietrwała. Domy wznoszono najczęściej w konstrukcji szachulcowej lub zrębowej, budynki murowane zaczęły pojawiać się dopiero w XV – XVI wieku (w Olsztynie domy z cegły pojawiły się w wieku XVI). Ustawione były szczytowo, czasami poprzedzały je podcienia, ale tylko na działkach przyrynkowych. Z czasem zabudowa murowana zaczęła wypierać szachulcową, część miast już w połowie XVIII wieku w większości posiadała zabudowę murowaną (Braniewo, Orneta, Lidzbark Warmiński, Pasłęk), inne jednak aż do wieku XIX wciąż zabudowane były domami szachulcowymi (Reszel, Szczytno). Zabudowę miejską uzupełniały domy mieszczan nie posiadających pełnych praw miejskich, tzw. budy. Były to zazwyczaj niskie, jedno- lub dwukondygnacyjne budynki, usytuowane na obrzeżach miast, często przylegające do murów miejskich. Wśród miast obecnego województwa warmińsko-mazurskiego, wysoki poziom rozwoju w okresie średniowiecza osiągnęły miasta portowe, a wyjątkową pozycję wśród nich notował Elbląg.

Istotną cezurę w rozwoju przestrzennym miast województwa warmińsko-mazurskiego stanowił wiek XIX. Zmiany cywilizacyjne sprawiły, że pojawiły się nowe rodzaje budynków: dworce kolejowe, budynki przemysłowe (stacje wodociągów, wieże wodne, gazownie, rzeźnie, hale aukcyjne). Nowe formy i gabaryty prezentowały budynki użyteczności publicznej, które swoją formą miały symbolizować prestiż i znaczenie władzy państwowej. Były to gmachy sądów, ratusze, siedziby starostw, szkoły, gmachy pocztowe. Towarzyszył temu styl i rodzaj zabudowy, wznoszonej według wytycznych i wzorów opracowanych przez berlińskich urzędników. W drugiej połowie XIX wieku zaczęto też dostrzegać walory krajobrazowe i rekreacyjne jezior znajdujących się w granicach administracyjnych miast, a także konieczność stworzenia miejsc wypoczynku dla stale wzrastającej liczby mieszkańców. Na przełomie stuleci zaczęły powstawać parki miejskie z infrastrukturą, obiekty sportowe, kąpieliska, w kolejnym etapie domy

zdrojowe. Istotnym faktem było powstawanie na terenach tutejszych miast garnizonów wojskowych w XIX i XX wieku. Prusy Wschodnie położone na rubieżach Rzeszy były strategiczne dla niemieckiej obronności. Konieczna z tego względu obecność wojska stymulowała tym samym rozwój urbanizacji. Powstające wówczas olbrzymie zespoły koszarowe wymusiły kolejne zmiany w przestrzeniach śródmiejskich.

W drugiej połowie XIX wieku część miast przeżyła dynamiczny rozwój, powiększając swoją powierzchnię nawet kilkakrotnie (Olsztyn, Kętrzyn, Ostróda, Giżycko). Poza obrębem dawnych centrów miejskich zaczęły powstawać nowe dzielnice z kilkukondygnacyjną zabudową czynszową, reprezentacyjnymi budowlami użyteczności publicznej, szerokimi i brukowanymi ulicami, skwerami i zieleńcami. Rozkwit przeżywała wówczas zabudowa mieszkaniowa. Wykształcony pod koniec XIX wieku typ kamienicy czynszowej dominuje w zabudowie rozwijających się przedmieść, często przyjmując formy bardzo ozdobne. W wystroju fasad przeważały uniwersalne motywy późnego historyzmu. Czasami obiektom towarzyszyła lokalnie wypracowana secesja, np. w Olsztynie, Biskupcu, Reszlu, Ełku, Jezioranach. W drugiej dekadzie XX wieku zaczęto wznosić osiedla wielo- lub jednorodzinnych domów z niewielkimi ogrodami oraz urządzonymi terenami zieleni i rekreacji do wspólnego użytku.

W czasie I wojny światowej znaczna część miast – zwłaszcza w pasie południowych i wschodnich Mazur – uległa dotkliwym zniszczeniom. Odbudowa trwała ponad 10 lat (1915-1926) i objęła głównie ośrodki położone wówczas na linii frontu (min. Działdowo, Ełk, Gołdap, Nidzica, Olsztynek, Szczytno). W założeniach była to akcja zaplanowana z dużym rozmachem, prowadzona pod kuratelą państwa i z jego dużą pomocą finansową. Głównym celem było uporządkowanie oblicza miast Prus Wschodnich i nadania im bardziej atrakcyjnego i nowoczesnego charakteru. Stąd też zamysł przeprowadzenia niezbędnych korekt urbanistycznych i regulacji, które skutkować miały zmianami w dotychczasowym rozplanowaniu. Postanowiono również wykorzystać efekt zniszczeń wojennych, aby nadać nowy charakter zabudowie śródmiejskiej, rezygnując z odbudowy w krytykowanym i małowartościowym stylu z przełomu stuleci. Wprowadzono obowiązujące formy odbudowy, dla których wzorem miała być prosta i funkcjonalna architektura pruska z przełomu XVIII i XIX wieku, tzw. styl „około 1800". Przeprowadzono szeroko zakrojoną akcję edukacyjną oraz przedsięwzięto szereg działań administracyjnych. W każdym powiecie powołano architekta do spraw odbudowy, niejednokrotnie wyłonionego w konkursie, nadając mu szerokie uprawnienia. Wydawano wzorniki, poradniki, publikacje popularyzujące zabudowę z tego okresu. Kładziono nacisk na formy architektury lokalnej i odwoływanie się do niej, zwłaszcza w detalu architektonicznym. Przyniosło to wówczas spodziewany efekt. Spójna i jednorodna zabudowa, jednak niepozbawiona rysu indywidualizmu, skromna w detalu, choć wykorzystująca różne motywy, wprowadziła nową jakość estetyczną oraz zapowiedź modernistycznego funkcjonalizmu w wielu miastach prowincji.

W latach 20. i 30. XX wieku podjęto wiele działań zmierzających do poprawy warunków mieszkaniowych poprzez rozwój taniego, jednorodzinnego budownictwa. Okres ten dla zabudowy mieszkaniowej miast Warmii i Mazur oznaczał przede wszystkim realizowanie idei osiedla – ogrodów. Zwarte zespoły zabudowy mieszkaniowej usytuowanej pośród zieleni do dziś przetrwały w większości ośrodków miejskich. Proste, kubiczne bryły, oszczędne w detalu, tworzyły układy powtarzalnych jedno- i wielorodzinnych budynków, powstających na zasadzie modułowej – znamiennej dla modernizmu. Dobrze zachowane zespoły tej architektury przetrwały do dnia dzisiejszego m.in. w Ornecie, Lidzbarku Warmińskim i Olsztynie.

W wyniku zniszczeń, jakie nastąpiły z końcem II wojny światowej, a miały miejsce w głównie na obszarach staromiejskich oraz akcji rozbiórkowej, tzw. planowego usuwania budynków, wiele ośrodków miejskich Warmii i Mazur straciło znaczną część zabudowy historycznej, a w wyniku powojennej odbudowy w niektórych doszło do poważanych przeobrażeń historycznych układów urbanistycznych. Te procesy sprzężone z wyludnieniem części ośrodków i stagnacją gospodarczą doprowadziły w kilkunastu przypadkach nawet do utraty praw miejskich (m.in.: Barciany, Frombork, Młynary, Pasym, Pieniężno, Srokowo), odzyskanych przez niektóre ośrodki na przełomie XX i XXI wieku.

2.2.2. Rozwój układów ruralistycznych, tradycyjne budownictwo wiejskie, majątki i rezydencje szlacheckie, krajobraz wiejski

Krajobraz wiejski województwa warmińsko-mazurskiego jest silnie zdefiniowany przez historyczne formy osadnicze. W całym regionie spotkać można ślady osadnictwa pradziejowego i wczesnośredniowiecznego. Świadczą o tym liczne kurhany i grodziska, ślady osad nawodnych oraz pozostałości w formie wałów najmniejszych pruskich jednostek osadniczych tzw. lauksów (Węgielsztyn w gm. Węgorzewo, Piękna Góra koło Giżycka). Najbardziej jednak wyrazistą, do dziś determinującą obraz przestrzenny regionu są jest sieć osadnicza oraz jej formy ukształtowane w okresie planowej i systematycznej akcji kolonizacyjnej, prowadzonej od wieku XIII, aż po wiek XX.

W czasach plemiennych formą zagospodarowania lauksów były osady wielodworcze, tj. wsie złożone z szeregu luźno rozrzuconych i niepowiązanych ze sobą gospodarstw. Ziemia uprawiana była w formie archaicznej

trójpolówki, na bezładnej szachownicy pól. Powstanie w okresie średniowiecza jednostek osadniczych w postaci wsi, zakładanych według ściśle określonych reguł – prawo chełmińskie, magdeburskie lub pruskie – związane było z kolonizacją prowadzoną przez państwo krzyżackie oraz rządców dominium warmińskiego.

Podstawowe, historyczne typy rozplanowania wsi, jakie występują w regionie to owalnica i ulicówka. Do połowy XIX wieku spotkać jeszcze można było niewielkie wsie, złożone z kilku luźno rozrzuconych zagród, stanowiących świadectwo pruskiego osadnictwa. Były to niewielkie osady, o nieregularnych układach przestrzennych (od 2 do 4 łanów). Widoczne na mapach z połowy XIX wieku, dzisiaj nie istnieją lub zachowały się reliktowo. Najpopularniejszym i niemalże jedynym stosowanym rozwiązaniem przestrzennym w okresie wczesnego i dojrzałego średniowiecza na terenie państwa krzyżackiego i dominium warmińskiego były owalnice. W układzie tym zabudowa usytuowana jest wzdłuż dwóch, łączących się przy wjeździe i wyjeździe dróg opasujących owalny plac (przykłady: Nawiady w gm. Piecki, Wrzesina, Nowe Kawkowo i Stękiny w gm. Jonkowo, Królewo i Niebrzydowo Wielkie w gm. Morąg, Grom w gm. Pasym, Łupowo w gm. Dźwierzuty i Trelkowo w gm. Szczytno). W przypadku ulicówki zabudowa ciągnie się wzdłuż drogi wiejskiej, po obu jej stronach. Była ona typowa dla osadnictwa nowożytnego, które koncentrowało się w południowo-wschodniej części regionu (wśród wielu innych są to m.in. Rumy w gm. Dźwierzuty, Jeruty i Jerutki w gm. Świętajno, Gawrzyjałki i Olszyny w gm. Szczytno, Faryny w gm. Rozogi; Cierzpięty w gm. Orzysz, Dobry Lasek w gm. Piecki). Swego rodzaju modyfikacją jest ulicówka nadjeziorna, w której regularna zabudowa znajduje się z jednej strony drogi, zaś z drugiej jest jezioro (Siemiany w gm. Iława, Rusek Wielki w gm. Pasym, Sąpłaty w gm. Dźwierzut, Zgon w gm. Piecki, czy wreszcie Woryty w gm. Gietrzwałd i Stękiny w gm. Jonkowo, gdzie jezioro zostało osuszone).

Zarówno ulicówki, jak i owalnice rozrastały się, przekształcały w ciągu wieków. W ten sposób powstały wielodrożnice – wsie, w których pierwotny układ został wzbogacony o szereg poprzecznych dróg czy rozwidleń. Tak się działo zwłaszcza w przypadku wsi dużych, parafialnych czy gminnych (przykłady: Purda, Gietrzwałd, Dźwierzuty). Proces ten nie ominął miejscowości, które, mimo iż nie były ośrodkiem władzy świeckiej czy kościelnej, także podlegały przekształceniom (przykłady: Miętkie w gm. Dźwierzuty, Krutyń w gm. Piecki, Liwa i Boguszewo w gm. Miłomłyn, Mingajny w gm. Orneta).

Wieś chłopska to jedno oblicze krajobrazu rolniczego Warmii i Mazur. Drugim są majątki szlacheckie wraz z ich siedzibami i własnymi sposobami kształtowania własności ziemskiej. Punktem centralnym była siedziba mieszkalna, pierwotnie obronna, z całym zapleczem gospodarczym. Już w XV wieku pojawiły się rezydencje murowane, z czasem murowane pałace i dwory szlacheckie stały się wyróżnikiem regionu. Majątki ziemskie charakteryzowały się też dużym areałem ziemskim i wielkopowierzchniowymi uprawami. Status społeczny warstwy szlacheckiej znajdował odzwierciedlenie w reprezentacyjnym kształtowaniu otoczenia rezydencji, zakładaniu ogrodów barokowych, później naturalistycznych parków a z czasem krajobrazów parkowych w obrębie całych włości.

Pierwsze rezydencje mieszkalne w Prusach miały charakter obronny. Pozostały po nich relikty w postaci piwnic lub fragmentów murów wtopionych w późniejsze budowle (Galiny w gm. Bartoszyce, Markowo w gm. Morąg, Bażyny w gm. Orneta, Jegławki w gm. Srokowo, Nakomiady w gm. Kętrzyn, Ponary w gm. Miłakowo). Szczególnym przykładem jest zamek w Szymbarku w gm. Iława, jedyna rezydencja mieszkalna o rodowodzie średniowiecznym zachowana do czasów najnowszych. Wybudowany dla biskupa pomezańskiego, od XVII wieku był rezydencją prywatną, od końca tego stulecia do 1945 roku znajdował się w rękach rodziny Finck von Finckenstein. Spalony w 1946 r., obecnie w stanie ruiny.

O wpływach renesansu na pruską architekturę rezydencjonalną wiemy niewiele. Budowlą o cechach renesansowych był dwór Rauterów w Wilkowie Wielkim czy pałac Eulenburgów w Galinach. Powszechna była raczej tendencja zastępowania form późnogotyckich, istniejących jeszcze pod koniec XVI wieku, przez formy wczesnobarokowe, rozwijające się od początku XVII wieku. Rozkwit epoki baroku to koniec XVII i pierwsza połowa XVIII stulecia. Powstała wtedy grupa budowli projektowanych i wznoszonych przez wybitnych architektów, często pozostających na usługach domu panującego. Należały do nich rozbudowane, monumentalne założenia, położone między podjazdem, a ogrodem (Drogosze w gm. Barciany, Słobity i Gładysze w gm. Wilczęta, Kamieniec w gm. Susz, Arklity w gm. Barciany), jak również budowle o skromniejszych i prostszych formach, które nawiązywały do ducha baroku holenderskiego o formach klasycyzujących (Nakomiady w gm. Kętrzyn, Galiny w gm. Bartoszyce, Ponary w gm. Miłakowo, Dawidy w gm. Pasłęk, Karwiny w gm. Wilczęta).

Najbardziej monumentalne i reprezentacyjne założenia należały do najznamienitszych rodów. Kamieniec, nazywany przez współczesnych „Wersalem królestwa Pruskiego", od 1705 r. własność rodu Finck von Finckenstein, wzniesiono w latach 1716-1720 według projektów pracującego w Berlinie i Poczdamie Jeana de Bodta. Spośród licznych siedzib książęcego rodu zu Dohna jedną z najważniejszych były Słobity w gm. Wilczęta. Pałac wzniesiono na przełomie XVII i XVIII wieku, a prace w jego wnętrzu oraz wokół trwały do trzeciej ćwierci XVIII wieku. Należy podkreślić wyjątkowość skali oraz znakomity poziom artystyczny zarówno architektury, jak i wnętrza rezydencji. W przypadku Słobit interesujący był również, położony w odległości około kilometra od rezydencji, kompleks

folwarczny, wzniesiony w latach 1718-1725 według projektu Johanna Caspara Hindersina. Pałace w Kamieńcu i Słobitach są obecnie w stanie ruiny.

Pałac w Gładyszach, rezydencja rodu Dohna-Schlodien, uważany był za jeden z lepszych przykładów baroku holenderskiego w Prusach Książęcych. Wzniesiony został w latach 1701-1704 według projektów Jeana de Bodta, uważany był za jedną z najlepszych jego realizacji. Przetrwał drugą wojnę światową, z końcem której został „jedynie" splądrowany, jednak w 1986 roku spłonął, przez wiele lat pozostawał w ruinie; obecnie nie istnieje. Jedną z ostatnich zachowanych bez większych ubytków architektonicznych, monumentalną rezydencją barokową jest pałac w Drogoszach, zaprojektowany przez Johna von Collasa, wzniesiony w latach 1710-1714. Niezwykłym przedsięwzięciem, może nawet bardziej interesującym pod względem krajobrazowym niż architektonicznym, był pałac w Sztynorcie, własność rodu Lehndorffów. O wyjątkowości tego miejsca decydowało zarówno jego położenie, jak i układ przestrzenny założenia. Bardzo interesujący jest również zespół budowli o mniejszej skali i oszczędniejszej formie, nawiązujących do ducha baroku klasycyzującego. Jest to grupa bardzo różnorodna, zróżnicowana pod względem artystycznym, obejmująca zarówno budowle o charakterze pałacowym, jak i znacznie mniejsze dwory. Należą do nich rezydencja Dohnów – dwór w Karwinach (1713-1715) wzniesiona przez Johna von Collasa, dwór w Dawidach (1730-1731) według projektów Johanna Caspra Hindersina, a także pałac w Nakomiadach (1704-1706) zaprojektowany na zlecenie Jana Hoverbecka przez warszawskiego architekta Józefa Piolę. Do tej grupy należą też pałace i dwory w Ponarach z początku XVIII wieku, Bażynach (wznoszony etapami w XVII-XVIII w.), Jaśkowie (XVIII w.), Bęsi (1720-30) i letnia rezydencja biskupów warmińskich w Smolajnach (połowa XVIII w.).

W XVIII wieku wykształcił się typ siedziby wiejskiej, który stał się powszechny w Prusach. Był to niezbyt obszerny, parterowy dwór z użytkowym poddaszem, przykryty dachem dwuspadowy lub naczółkowym, często poprzedzony przez ryzalit, ganek bądź werandę. Spośród wielu przykładów można wymienić dwory w Jędrychowie w gm. Sorkwity, Pniewie w gm. Węgorzewo, Tejstymach w gm. Kolno (pierwszy dwór), Nowej Gui w gm. Węgorzewo, Jarnołtowie w gm. Małdyty, Powodowie w gm. Rychliki. Wzorzec był tak popularny, że chętnie do niego sięgano aż do początku XX wieku.

Ostatnim akordem czasów nowożytnych, a zarazem początkiem nowoczesności był klasycyzm, styl odwołujący się nie tylko do zewnętrznej formy, ale też do ducha starożytności. W Prusach był on krótkim, ale znamiennym epizodem. Swoją obecność zaznaczyli wtedy wybitni architekci europejskiego formatu. Należał do nich Karl Friedrich Schinkel, autor projektu dla Skandawy oraz Dawid Gilly, któremu przypisuje się autorstwo pałacu w Łankiejmach i Wysokiej. W kręgu architektury klasycystycznej umieścić należy znacznie późniejszy, bo wybudowany około 1844 r. pałac w Skandławkach o surowej i monumentalnej formie, z dominującym w elewacji wielkim portykiem.

Wiek XIX był stuleciem wielkich zmian cywilizacyjnych. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w krajobrazie. Po raz pierwszy od czasów średniowiecza zaczął się on zmieniać tak szybko i tak radykalnie. Pojawiły się nowe połączenia i sposoby podróżowania, zaczął rozwijać się przemysł, powstawało szereg budowli i elementów zagospodarowania przestrzeni o nowych funkcjach lub w nowej formie, rodziły się nowe koncepcje i idee estetyczne. W krajobrazie wiejskim Prus zmiany dotyczyły wielu dziedzin. W wyniku reform agrarnych (zniesienie poddaństwa, separacja gruntów i uwłaszczenie chłopów) część gospodarstw przeniosła się poza obszar zwartej zabudowy, tworząc tak zwane kolonie, znajdujące się w większym lub mniejszym oddaleniu od wsi. Pojawiły się też nowe jednostki osadnicze, jakimi były osiedla zakładane na początku XX wieku na terenach poparcelacyjnych. Charakteryzowało je znaczne rozluźnienie zabudowy oraz zredukowanie programu funkcjonalnego do jednego lub dwóch budynków (Pilwa w gm. Węgorzewo, Mażany w gm. Kętrzyn, Leginy w gm. Reszel i Gradki w gm. Dywity). Nowym elementem były też osiedla domów przeznaczone dla pracowników niewielkich zakładów produkcyjnych (cegielnie, tartaki), względnie wznoszone w ramach realizacji programu taniego budownictwa mieszkaniowego, promowanego przez państwo. Były to zwarte i regularne układy, świadomie kształtowane jednostki przestrzenne.

W drugiej połowie XIX wieku budownictwo murowane zaczęło wypierać powszechną do tej pory zabudowę drewnianą w drugiej połowie XIX wieku, choć na pewnych obszarach, a szczególnie w południowej i wschodniej części regionu tradycyjna drewniana zabudowa utrzymywała się stosunkowo długo. Tym niemniej już na początku XX wieku typowym elementem wiejskiej zabudowy stał się murowany budynek mieszkalny, z murowanymi lub drewniano-murowanymi zabudowaniami gospodarczymi. W przypadku zabudowy drewnianej najbardziej powszechna była konstrukcja zrębowa z późniejszą, bo XIX-wieczną modyfikacją: konstrukcją zrębowo-słupową. Na północy regionu i w jego zachodniej części popularna była architektura słupowo-ramowa, inaczej zwana ryglową. Elementem regionalnym były podcienia szczytowe i znacznie rzadziej spotykane narożne oraz wnękowe, wspólne dla pewnych obszarów Mazur i historycznej Warmii oraz silnie wysunięte podcienia frontowe typowe dla zachodniej i północnej części regionu. Zadecydowana większość zabudowy wiejskiej Warmii i Mazur to budownictwo murowane. Trudno tu wyróżnić grupy czy odmiany charakterystyczne dla poszczególnych części regionu. Najogólniej można je podzielić na dwa typy: budynki tynkowane oraz budynki wznoszone z czerwonej, licowej cegły. Te ostatnie stały się

charakterystycznym elementem pejzażu Warmii i Mazur. Ważnym elementem zabudowy wsi były obiekty o funkcjach publicznych lub usługowych, zazwyczaj wyróżniające się formą oraz sposobem zagospodarowania otoczenia. Były to przede wszystkim kościoły i plebanie, karczmy, zajazdy, kuźnie, szkoły, dróżniczówki, dworce kolejowe, remizy strażackie i posterunki graniczne. Część z nich istniała od czasów średniowiecza i zyskiwała nową, samodzielną formę, część pojawiła się wraz z rozwojem cywilizacji.

Wieki XIX i XX przyniosły mnogość stylów w wiejskiej architekturze rezydencjonalnej. Okres ten obfitował w formy różnorodne, często malownicze, momentami trudne do jednoznacznego zaszufladkowania. To epoka odradzających się neostylów, to również czas powstawania architektury o formach łączących różne okresy stylowe. Ogromną popularnością cieszył się w Prusach, jak i zresztą w całej architekturze niemieckiej, neogotyk. Pojawił się już w latach 30-tych XIX wieku (przebudowy ryzalitów w Sztynorcie w gm. Węgorzewo i skrzydła pałacowego w Galinach), jego rozkwit zaś przypada na drugą połowę stulecia. Powstawały budowle malownicze, wznoszone w duchu romantyzmu, wykorzystujące całe bogactwo form i detalu budownictwa średniowiecznego. Do miejscowej tradycji gotyku ceglanego nawiązywały pałace w Sorkwitach (1850-56, spalony w czasie I wojny światowej, odbudowany zgodnie z pierwowzorem w latach 1922-23) i Karnitach w gm. Miłomłyn (ok. 1856) wzniesione z czerwonej cegły, z wykorzystaniem charakterystycznego detalu architektonicznego. W tym kręgu znajdą się również rezydencje w Jegławkach w gm. Srokowo (1848) i Bezledach w gm. Bartoszyce, wzniesione w duchu gotyku angielskiego, jak również znacznie skromniejsze, z elementami zdobnictwa gotyckiego Rodele w gm. Barciany (1859-1861), Szestno w gm. Mrągowo, Zalesie w gm. Barczewo, a także nawiązujące już tylko dalekim echem do formy gotyckiej, łączące cechy innych stylów Judyty w gm. Sępopol (1862-1863) i Nisko w gm. Bisztynek (XIX-XX w.). O popularności neogotyku i sile jego oddziaływania świadczyć może przebudowa starych, rodowych siedzib pruskich. W tym duchu dokonano gruntownej przebudowy, barokowej rezydencji w Prośnie w gm. Korsze. Wybudowany w XVII wieku pałac przebudowano gruntownie w latach 1860-75, nadając budowli charakter zamczyska z potężną, malowniczą wieżą widokową w narożniku. Tego typu przebudowy były w Prusach w drugiej połowie XIX wieku dość powszechne. Do największych realizacji należała regotyzacja barokowej rezydencji Hindenburgów w Łęgowie. Z końcem XIX i na początku XX wieku zaczęły powstawać budowle monumentalne, stanowiące godną oprawę dla wzrastających w potęgę nowych rodów. Zapotrzebowaniu na posiadanie rezydencji właściwie odzwierciedlającej status i prestiż właściciela odpowiadał neobarok. Były to budowle monumentalne, o rozbudowanych formach i zróżnicowanej bryle, nakryte dachem mansardowym, często wzbogaconym o malownicze wieżyczki, z charakterystycznym detalem (tympanony, spływy wolutowe, wielkie porządki), poprzez formę i detal wyraźnie odwołujące się do architektonicznej tradycji baroku. Do takich rezydencji należały: Mieduniszki Wielkie, wzniesione w XIX wieku, przebudowane na początku XX wieku, Biała Olecka, wybudowana na początku XX wieku, Łężany (około 1910 r.). Najbardziej niejednorodna, zróżnicowana pod względem formy i wartości artystycznej grupa, to budowle eklektyczne, które wznoszono od drugiej połowy XIX wieku do lat 30. wieku XX. Do tej grupy należą zarówno budowle silnie osadzone w tradycji (Kałki w gm. Srokowo, Gierłoż w gm. Kętrzyn, Tymawa w gm. Grunwald), jak też budowle o bardzo malowniczych, miejscami silnie zróżnicowanych formach (Szyldak w gm. Ostróda, Bądki w gm. Zalewo, Trutnowo w gm. Bartoszyce). Ciekawym zjawiskiem są też siedziby przypominające raczej wille podmiejskie (Banaszki w gm. Kętrzyn, Szkotowo w gm. Kozłowo) niż wiejski dwór.

Większość założeń ogrodowych Warmii i Mazur ukształtowana została w ciągu XIX wieku zgodnie z panującymi ówcześnie tendencjami, w formie krajobrazowych, swobodnych kompozycji. Komponując park w pełni wykorzystywano piękno i różnorodność krajobrazu naturalnego, sadzono rodzime i introdukowane gatunki drzew i krzewów, w obręb kompozycji włączano cmentarze rodowe. Część założeń krajobrazowych powstała w wyniku przekształceń wcześniejszych XVII- i XVIII-wiecznych ogrodów, w wielu z nich zachowały się jeszcze elementy dawnych założeń regularnych. Założenia parkowe Warmii i Mazur obejmowały także otaczający je krajobraz. Cechą wyróżniającą tutejsze parki były liczne otwarcia widokowe, daleko wybiegające w krajobraz, sieć alei łączących poszczególne folwarki, punkty widokowe, nasadzenia śródpolne. Przykładem tak komponowanego krajobrazu rolniczego jest założenie dworsko-parkowe w Brzeźnicy i Kałkach w gm. Srokowo. Majątek ukształtowany jest tak, aby tworzył wrażenie wielkiego parku. Do najbardziej interesujących na terenie województwa warmińsko-mazurskiego tego typu założeń można zaliczyć m.in.: Budwity w gm. Małdyty, Dylewo w gm. Grunwald, Karnitki w gm. Miłomłyn, Sztynort w gm. Węgorzewo, Szymbark w gm. Iława.

Na terenie Prus Wschodnich działali znani i uznani w całej Europie projektanci ogrodów jak Joseph Lenné, m.in. autor projektu ogrodu botanicznego w Królewcu i Eduard Petzold autor projektu przekształcenia parku w Kamieńcu (gm. Susz) oraz założeń parkowych w Szymbarku w gm. Iława, Karnitkach w gm. Miłomłyn, Ulnowie w gm. Grunwald, Łęgowie w gm. Kisielice, Suszu, Gałdowie w gm. Iława, Limży w gm. Kisielice. Obok tych wybitnych mistrzów, działali także inni znani twórcy, którzy pozostawili po sobie interesujące projekty i realizacje parkowe. Wymienić tu trzeba przede wszystkim trzech przedstawicieli rodziny Larrass – Johanna oraz dwóch jego synów, przedwcześnie zmarłego Georga i Ernsta, przez znaczną część życia związanych z Bydgoszczą. Byli oni

autorami około 250 projektów założeń parkowych, zrealizowanych na terenie dawnych Prus Wschodnich, Pomorza, Kujaw i Wielkopolski.

Elementem kształtującym krajobraz wiejski jest sieć drogowa, kolejowa oraz infrastruktura gospodarczo-przemysłowa. Historyczna sieć dróg w swoim zasadniczym zrębie została ukształtowana w czasach średniowiecza. Od XVIII wieku drogi w Prusach obsadzane były drzewami. W XIX wieku wytyczając i budując nowe drogi, wzorem starych, obsadzano je drzewami. W ten sposób powstała charakterystyczna dla krajobrazu Warmii i Mazur sieć alei przydrożnych, stanowiąca jeden z wyróżników regionu. Sieci drogowej towarzyszyła odpowiednio zorganizowana infrastruktura, wiadukty i mosty, drogowskazy tj. wysokie ciosane kamienie na rozstajach dróg, rzędy ciosanych kamieni na poboczach dróg.

2.3. Charakterystyka zasobów dziedzictwa kulturowego

2.3.1. Architektura obronna

Cechą wyróżniającą obszar województwa warmińsko-mazurskiego są bez wątpienia liczne, choć zachowane w różnym stanie, średniowieczne zamki obronne oraz systemy fortyfikacyjne. Siatka warowni, które zaczęły się pojawiać w XIII wieku powstała w oparciu o bardzo prostą zasadę, w myśl której odległość dzieląca poszczególne obiekty nie przekraczała 30 km, czyli jednego dnia drogi konno. Początkowo były to budowle drewniane otoczone drewniano-ziemnymi wałami. Poczynając od około połowy wieku XIII zaczęto je sukcesywnie zastępować obiektami murowanymi z czerwonej cegły.

Zamki wznoszone były przez zakon krzyżacki, biskupów i kapituły poszczególnych diecezji. Na terenie obecnego województwa warmińsko-mazurskiego rozciągało się władztwo trzech diecezji: chełmińskiej z zamkami w Kurzętniku i Lubawie, pomezańskiej z zamkiem w Szymbarku oraz największej spośród diecezji pruskich – warmińskiej z zamkami we Fromborku, Braniewie, Pieniężnie, Ornecie, Lidzbarku Warmińskim, Jezioranach, Barczewie, Biskupcu, Olsztynie i Reszlu. Do zakonu należały zamki w: Elblągu (1240), Pasłęku (1320-1339), Bartoszycach (1240), Kurzętniku, Morągu, Ostródzie, Dąbrównie, Działdowie (1306), Nidzicy, Olsztynku, Szczytnie, Szestnie w gm. Mrągowo, Bezławkach w gm. Reszel, Barcianach (1380), Kętrzynie, Rynie, Giżycku (1340), Ełku (na przełomie wieku XIV i XV), Garbnie w gm. Korsze (koniec XIV wieku), Iławie, Miłomłynie, Młynarach, Bratianie w gm. Nowe Miasto Lubawskie (1340-1360), Okartowie w gm. Orzysz, Piszu, Sątocznie w gm. Korsze, Wielbarku i Węgorzewie. Łącznie w okresie średniowiecza na terenie obecnego województwa warmińsko-mazurskiego funkcjonowały 42 zamki obronne. Na przestrzeni dziejów część z nich przestała istnieć, bądź też zachowała się jedynie w formie szczątkowego przyziemia i obecnie nie posiada żadnej formy przestrzennej. Do takich założeń zaliczyć należy zamki w Bartoszycach, Iławie, Młynarach, Okartowie, Piszu, Sątocznie, Wielbarku, Elblągu, Biskupcu, Ornecie, Miłomłynie, Bratianie, Dąbrównie. Warownie w Szestnie, Kurzętniku, Lubawie, Pieniężnie funkcjonują w postaci trwałej ruiny, z zamku w Braniewie zachowała się jedynie wieża. Zamek w Ełku użytkowany do lat 70-tych XX wieku jako więzienie. Niektóre ze średniowiecznych założeń uległy znacznej przebudowie, która w żaden sposób nie sugeruje pierwotnej funkcji budowli (np.: zamek w Jezioranach lub Barczewie). Mimo to znaczna część obiektów przetrwała do czasów nam współczesnych tworząc zespoły architektoniczne trwale wpisane w krajobraz regionu. W grupie zachowanych zamkowych budowli niewątpliwie wyróżnia się rezydencja biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim, dobrze zachowane są też warownie w Działdowie, Reszlu, Kętrzynie, Olsztynie, Nidzicy, Barcianach i Ostródzie (część w mniejszym lub większym stopniu zrekonstruowana).

Rozplanowanie przestrzenne, układ pomieszczeń oraz forma architektoniczna zamków należących do zakonu uzależnione były od ich militarnej funkcji oraz przejętej przez Krzyżaków reguły zakonnej dominikanów. Zamki krzyżackie często tworzą monumentalne, surowe i zwarte założenia. Wśród zamków krzyżackich najbogatszy program funkcjonalno-architektoniczny posiadały siedziby konwentu. Były to budowle czteroskrzydłowe, założone na planie kwadratu lub prostokąta, z centralnie usytuowanym dziedzińcem i bogatym programem funkcjonalnym wewnątrz. Zdecydowanie mniejszymi założeniami, o znacznie uboższym programie architektonicznym były siedziby urzędników zakonnych niższego szczebla, do których należały wójtostwa i prokuratorie. Były to przeważnie założenia jedno- lub dwuskrzydłowe zamknięte z pozostałych stron w czworobok za pomocą muru kurtynowego. Siedziby prokuratorów znajdowały się m.in. w Węgorzewie, Szestnie, Szczytnie, Nidzicy, Kętrzynie, Działdowie, Barcianach, Rynie, Pasłęku. Do zamków zarządzanych przez wójtów należało min. Dąbrówno, Morąg i Bratian. Jeszcze inny charakter posiadały założenia krzyżackie wznoszone na rubieżach państwa krzyżackiego i stanowiące poszczególne elementy łańcucha umocnień na wschodniej granicy. Były to często budowle jednobryłowe o bardzo ubogim programie architektonicznym. Przykładem tego typu założeń mogą być zamki w Ełku i Giżycku.

Nieco odmienny charakter miały zamki wznoszone przez biskupów poszczególnych diecezji. Mimo, że w głównych założeniach powtarzały rozplanowanie zamków konwentualnych, to jednak uwagę zwraca skłonność do częstszego stosowania dekoracyjnego detalu. Rezygnowano też z drewnianych krużganków mających na celu zwiększenie możliwości obronnych budowli na rzecz krużganków murowanych (np.: Lidzbark Warmiński z piętrowymi, sklepionymi krużgankami). Funkcję militarną będącą podstawową cechą zamków krzyżackich zdominowała funkcja mieszkalna. Wyjątek od tych koncepcji może stanowi zamek w Szymbarku – własność kapituły pomezańskiej, będący przykładem potężnie ufortyfikowanej warowni.

Najlepiej zachowane założenia są dziś przeważnie siedzibami muzeów i instytucji kultury, np.: zamki w Olsztynie, Lidzbarku Warmińskim, Reszlu, Kętrzynie, Ostródzie, Nidzicy, czy też założenie obronne, jakim jest Wzgórze Katedralne we Fromborku, które, mimo iż nie jest typowym zamkiem, to jednak stanowi jedyny w swoim rodzaju przykład założenia sakralno-obronnego, istniejącego na terenie regionu. Zamek w Bezławkach został w 1513 r. przekształcony na kościół i taką funkcję pełni do dziś. Zamki w Pasłęku, Działdowie i Jezioranach (w odbudowanym skrzydle zachodnim) są siedzibami lokalnych władz samorządowych, natomiast na zamku w Olsztynku mieści się szkoła średnia. Założenia obronne w Giżycku, Rynie, Barcianach, Morągu i Węgorzewie znalazły prywatnych właścicieli i są w trakcie, bądź zostały już zagospodarowane jako hotele, lokale gastronomiczne lub też centra konferencyjne. Pozostałe obiekty albo nie istnieją, albo też znajdują się w stanie daleko posuniętej ruiny uniemożliwiającej pełnienie jakiejkolwiek funkcji.

Odrębny element o średniowiecznej proweniencji wpisany w krajobraz współczesnych miast stanowią pozostałości obwarowań i murów obronnych. Średniowieczne fortyfikacje otaczały nie tylko zamki, ale również miasta funkcjonujące jako ich zaplecze, tworząc nierzadko dość skomplikowane systemy obronne. Pod koniec XVIII wieku mury obronne utraciły swoje militarne znaczenie, a miasta zaczęły intensywnie powiększać swoją przestrzeń, m.in. wykorzystując dawne fortyfikacje jako źródło cennego budulca. W ten sposób znaczna część obwarowań przestała istnieć. Do dziś w większości miast średniowieczne mury obronne przetrwały jedynie we fragmentach tworząc jedynie malownicze ruiny w obrębie kompleksów zieleni. Na terenie regionu znaleźć można tylko pojedyncze przykłady całych, dobrze zachowanych kompleksów bądź zrekonstruowanych obwarowań. Do tych pierwszych zaliczyć można mury obronne okalające stare miasto w Pasłęku, zachowane praktycznie w 90%. Znaczny odsetek murów miejskich zachowany został również w Lubawie – z wyraźnym wskazaniem na dbałość ich wyeksponowania oraz w Olsztynku, gdzie władze miasta częściowo zrekonstruowały ich wschodni ciąg. Najlepszym przykładem w regionie obwarowań częściowo zrekonstruowanych jest miasto Olsztyn.

Ważnym elementem o charakterze architektoniczno-krajobrazowym są również bramy miejskie i baszty. Obiekty tego typu zachowały się w Olsztynie, Lidzbarku Warmińskim, Bartoszycach, Nowym Mieście Lubawskim, Elblągu, Pasłęku, Bisztynku, Lubawie i Nidzicy. Wszystkie wymienione obiekty zostały ujęte w rejestrze zabytków nieruchomych województwa warmińsko-mazurskiego.

Kolejne duże zespoły fortyfikacji i umocnień to zupełnie inna epoka i inny rodzaj wojny. W XVIII i XIX wieku na terenie królestwa Prus powstały co najmniej dwa interesujące obiekty architektury obronnej. Pierwszy to Fort Lyck czyli ufortyfikowane magazyny na Czarciej Wyspie na jeziorze Śniardwy, wybudowane w latach 70-tych XVIII wieku na polecenie króla Fryderyka II Wielkiego. Obecnie zachowane są pozostałości murowanych budowli kubaturowych i bastiony ziemne. Wielkim przedsięwzięciem była budowa twierdzy Boyen (Feste Boyen), zajmującej obszar 100 hektarów, na terenie położonym na zachód od Giżycka (dzisiaj jest to część miasta), na wąskim przesmyku pomiędzy jeziorami Niegocin i Kisajno. Zbudowana została w latach 1844-1856 (ostatnie poważniejsze inwestycje na terenie twierdzy prowadzono w latach 1897 i 1913) i stanowiła bardzo ważny obiekt strategiczny Prus Wschodnich.

W XX wieku powstały linie obronne budowane na potrzeby I i II wojny światowej. Są to linearnie rozmieszczone obiekty fortyfikacyjne (schrony bierne i bojowe) budowane w okolicach Wielkich Jezior Mazurskich, na terenach leśnych, głównie w południowej i wschodniej części województwa. Pozycje umocnień wzniesione przed i w trakcie I wojny światowej to Szczycieńska Pozycja Leśna, Pozycja Jezior Mazurskich, Giżycka Pozycja Polowa. Pozycje umocnień związane z II wojną światową to grupa obiektów wznoszonych bezpośrednio przed rozpoczęciem działań militarnych (1938-1939 r.) oraz w pod koniec wojny (w 1944 r.). Tego typu budowle reprezentowane są na pozycjach: Pozycja Piska, Pozycja Iławska, Pozycja Olsztynecka. W północnej części województwa można odnaleźć też inne złowrogie ślady ostatniej wojny światowej. Należą do nich w Gierłoży ruiny kwatery głównej Adolfa Hitlera i Naczelnego Dowództwa Niemieckich Sił Zbrojnych, o kryptonimie *Wolfschantze* (Wilczy Szaniec) oraz w Mamerkach ruiny kwatery naczelnego dowództwa Niemieckich Sił Lądowych o kryptonimie *Anna*. Niestety są one bardziej komercyjną atrakcją turystyczną, niż przestrogą przed wojną i totalitaryzmem.

2.3.2. Architektura sakralna

Kościoły i kaplice

Z uwagi na dość późną chrystianizację ziem pruskich (ich podbój rozpoczął się w latach 30. XIII wieku i na dobre zakończył pod koniec tego stulecia) o budowlach kościelnych w tym obszarze możemy mówić poczynając od przełomu XIII i XIV wieku. Od razu na wstępie należy zaznaczyć, że sprawowana niemalże do końca XVIII wieku dwuwładza – Zakon Krzyżacki, później książę, a ostatecznie król pruski z jednej strony oraz biskup i kapituła z drugiej – znalazła swoje odzwierciedlenie w architekturze sakralnej. Na Warmii budowle kościelne wznosili biskup i kapituła, w miastach mieszczanie, na obszarze państwa krzyżackiego patronat nad budownictwem sakralnym w miastach i wsiach czynszowych sprawowali Krzyżacy, w dobrach szlacheckich rycerstwo. Pierwsze kościoły były zazwyczaj drewniane. Świątynie murowane, powstawały szybko, najczęściej w kilkanaście, kilkadziesiąt lat od czasów lokacji. Tak było na Warmii oraz na znacznym obszarze państwa krzyżackiego, zwłaszcza w pasie stanowiącym dziś północną część województwa. Na Mazurach i na zachód od Pasłęki do początku XVIII wieku znaczący był odsetek kościołów drewnianych w konstrukcji zrębowej lub wznoszonych w konstrukcji szkieletowej z wypełnieniem tynkowanym. Dzisiaj na Warmii i Mazurach kościoły drewniane to wyjątek. Powszechne jest budownictwo sakralne murowane, przy czym znakomita jego część to budowle gotyckie i neogotyckie, o charakterystycznym licu z czerwonej cegły. W okresie gotyku, od początku XIV do połowy XVI wieku na obszarze dominium warmińskiego powstało 121 murowanych kościołów i kaplic, z czego do dzisiaj przetrwały 62 budowle. O narzucającej się dominacji form gotyckich decydują zarówno te pochodzące z czasów średniowiecza, jak też znacząca liczba budowli neogotyckich, wybudowanych w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku, już nie tylko na Warmii, ale na obszarze całych Prus Wschodnich.

Do najstarszych murowanych świątyń na Warmii, wzniesionych jeszcze w pierwszej połowie XIV wieku należą kościół w Szalmii (gm. Płoskinia) i kościół w Ełdytach Wielkich (gm. Lubomino), wybudowany już w pierwszej ćwierci XIV wieku. Do świątyń, które powstawały etapami, ale ich zasadnicze części wzniesiono w pierwszej połowie stulecia należą kościoły w Płoskini i Pierzchałach (gm. Płoskinia). W drugiej połowie XIV wieku na Warmii wykształciły się dwa podstawowe typy budowli, trójnawowa, bezchórowa hala w mieście i salowa świątynia z prosto zamkniętym prezbiterium na wsi. Najbardziej spektakularną i znaczącą na Warmii była budowa katedry we Fromborku (1330 – 1380), która była zmaterializowanym symbolem misji chrystianizacyjnej, a zarazem początkiem ery gotyku na Warmii. Grupa miejskich kościołów tworzy dość zwarty i jednorodny krąg budowli, w których zrealizowano wspomniany typ bezchórowej hali, tj. kościoła o nawach równiej wysokości, z prosto zamkniętym prezbiterium. W tej grupie – z wyjątkiem najwcześniejszej budowli, kościoła p.w. św. Jana Chrzciciela w Ornecie – mieszczą się wszystkie warmińskie fary. Charakteryzuje je znaczna skala, monumentalna, murowana wieża po stronie zachodniej o bogato rozczłonkowanych elewacjach, schodkowe szczyty oraz dekoracja malarska elewacji (szczególnie maswerki w blendach szczytów czy wieży). Wyróżniają je wysoki poziom warsztatowy oraz dekoracyjne, rozbudowane sklepienia. W kościołach wiejskich na Warmii do końca gotyku realizowany jest typ salowy, z prosto zamkniętym prezbiterium oraz mniejszą lub większą, drewnianą lub murowaną wieżą po stronie zachodniej, z reguły realizowaną w drugim etapie. W tej grupie kościołów znajdują się budowle o formach bardziej (Kiwity, Tłokowo w gm. Jeziorany, Sułowo w gm. Bisztynek) lub mniej dekoracyjnych (Unikowo, Sątopy i Wozławki w gm. Bisztynek), wszystkie realizacje znakomite.

Znacznie bardziej zróżnicowana sytuacja była na terenie państwa krzyżackiego. Był to obszar o wiele większy od dominium warmińskiego, nie od razu skolonizowany, podległy różnym ośrodkom władzy administracyjnej zakonu (komturstwa bałgijskie, elbląskie, dzierzgońskie, ostródzkie, ryńskie). Realizowano tutaj co prawda model prosto zamkniętej świątyni salowej – z wieżą lub bez – ale nie było to jedyne rozwiązanie formalne. Również skala budowli była zróżnicowana, przy czym nie było tu prostej zależności pomiędzy miastem a wsią. Wielkością, w tym również górujących nad okolicą masywnych wież, wysokim poziomem warsztatu budowlanego oraz rozbudowaną dekoracją i detalem (zwłaszcza szczyty wschodnie i elewacje wieżowe) imponowały wiejskie kościoły w Sątocznie w gm. Korsze, Mołtajnach w gm. Barciany, Łabędniku w gm. Bartoszyce, Lwowcu w gm. Sępopol. Wśród miejskich świątyń tego okresu indywidualną formą wyróżniały się fara w Bartoszycach (rozbudowa w trzeciej ćwierci XIV wieku) oraz inkastelowany (wbudowany w system obwarowań miejskich) kościół w Kętrzynie. Model bezchórowej hali zrealizowany został w Sępopolu (około 1360 – około 1400), przy czym wieżę wbudowano tu w korpus nawowy, Pasymiu, Barcianach, Srokowie oraz pierwotnie w Dąbrównie, Ostródzie, Miłomłynie i Nidzicy.

W połowie XVI wieku ruch budowlany na Warmii wyraźnie osłabł, jego ponowne ożywienie przypadło na wiek XVII i XVIII. Jednak wznoszone wówczas świątynie są albo jeszcze gotyckie, albo bezstylowe. Grupę budowli o wyraźnym obliczu artystycznym tworzą na Warmii kościoły pielgrzymkowe. Perłą w tej grupie, a zarazem znakomitym przykładem architektury wczesnego baroku jest sanktuarium w Stoczku Klasztornym w gm. Kiwity (1639

– 1641) wzniesione z fundacji biskupa warmińskiego Mikołaja Szyszkowskiego jako wotum pokoju za ukończoną wojnę ze Szwedami. Najwspanialszą zaś realizacją dojrzałego baroku jest sanktuarium maryjne w Świętej Lipce w gm. Reszel (1687-1693, fasada 1725). Do grupy barokowych kościołów pielgrzymkowych należą ponadto kościół p.w. Świętego Krzyża w Braniewie, Chwalęcin w gm. Orneta, Głotowo w gm. Dobre Miasto, Krosno w gm. Orneta, Tłokowo w gm. Jeziorany). W księstwie pruskim nowo utworzone gminy ewangelickie dostosowywały istniejące kościoły do swoich potrzeb, co z reguły wiązało się z wprowadzaniem empor bocznych i dostosowaniem wnętrza do potrzeb liturgii luterańskiej. Powstawały też nowe kościoły, budowane w miejsce starszych, zniszczonych świątyń. Często były to jeszcze zapóźnione refleksy sztuki gotyckiej (Węgorzewo, Dźwierzuty, Sorkwity), najczęściej jednak pozbawione dekoracyjnych form architektonicznych, budowle oparte na schemacie prosto zamkniętej sali, z wieżą, o bardzo skromnych cechach baroku (Boguchwały w gm. Miłakowo, Strużyna w gm. Morąg, Stębark w gm. Grunwald, Szczytno, Włodowo w gm. Świątki). Bardzo rzadkie były fundacje wyszukanych formalnie budowli stylowych, zwłaszcza w kręgu patronatu właścicieli ziemskich. Na naszym terenie należą do nich co najmniej dwie realizacje: kościół w Kwitajnach oraz kościół w Słobitach w gm. Wilczęta.

Po I rozbiorze Polski (1772 r.) Warmia włączona w granice królestwa Prus, poddana została pruskiej polityce i administracji dążącej do ujednolicenia architektury oficjalnej (zaliczano do niej również kościoły), nie tracąc swojej odrębności, podlegała jednak pewnej unifikacji. Choć granica konfesyjna pozostała wyraźna do końca II wojny światowej, to na obszarze dawnego dominium zaczęły powstawać kościoły ewangelickie i odwrotnie, katolickie diaspory pojawiły poza Warmią, a wraz z nowymi wiernymi również nowe świątynie.

Z początkiem XIX wieku budowa kościołów w Prusach została poddana wyraźnemu nadzorowi ze strony państwa. Nad realizacją budowli publicznych w zgodzie z ideologią państwową czuwała berlińska Wyższa Deputacja Budowlana (*Oberbaudeputation*), w której opracowywano, jak i zatwierdzano projekty architektoniczne. Wielki wpływ na budownictwo protestanckie wywarli czołowi architekci pruscy, Karl Friedrich Schinkel, Friedrich August Stüler i August Soller, wszyscy związani z Wyższą Deputacją Budowlaną. Pod ich wpływem, czy nawet według ich projektów w pierwszej połowie XIX wieku powstała w Prusach Wschodnich dość jednorodna grupa kościołów ewangelickich łączących cechy klasycystyczne i romańskie (Orneta, Wielbark, Dobre Miasto, Lidzbark Warmiński). W ich kręgu powstały również pierwsze świątynie w duchu neogotyckim, o wybitnych cechach artystycznych, do których należały dwa kościoły ewangelickie w Braniewie i Pieniężnie. Nurt architektury neogotyckiej doszedł do głosu w pełni w połowie XIX wieku, i to zarówno w architekturze protestanckiej, jak i katolickiej. Powstało wówczas tak wiele świątyń, iż po epoce gotyku, była to druga fala budowlana. Dynamika budowlana manifestowała się w rozbudowach i przebudowach istniejących świątyń, jak również we wznoszeniu nowych. W dużej liczbie nowych kościołów wyraźnie wyodrębnić można dwie grupy, zróżnicowane pod względem formalnym, jak i konfesyjnym. W kościołach katolickich wyraźnie odwoływano się do cech lokalnej tradycji architektonicznej, kojarzonej z polską i katolicką Warmią, choć de facto w znacznym stopniu była to również architektura państwa krzyżackiego. W tej grupie skalą i poziomem wykonania wyróżniają się prace królewieckiego architekta Fritza Heitmanna, realizowane w różnym zakresie rozbudowy i przebudowy (Jonkowo, Ostróda, Sząbruk), jak i budowy nowych kościołów (Brąswałd w gm. Dywity, Biesowo w gm. Biskupiec, Dywity, Kobułty w gm. Biskupiec, Kętrzyn, Najświętszego Serca Pana Jezusa w Olsztynie). W architekturze kościołów ewangelickich raczej odwoływano się do ducha narodowego lub szeroko pojmowanego regionalizmu, rozumianego bardziej jako krąg niemieckiej architektury pobrzeża Bałtyku. Masywne, wręcz obronne formy, linearyzm detalu na elewacjach i surowość bryły były dla nich cechami charakterystycznymi. Znakomitym tego przykładem była na początku XX wieku aktywna działalność Oskara Hoßfelda z pruskiego ministerstwa robót publicznych, według projektów i zaleceń którego zrealizowano na Warmii i Mazurach kilka świątyń tworzących dość jednorodną grupę formalno-funkcjonalną. Należały do nich m.in. kościoły w: Gawrzyjałkach w gm. Szczytno, Olszewie Węgorzewskim w gm. Węgorzewo, Ostródzie, Sarnowie w gm. Kozłowo, Spychowie w gm. Świętajno, Kociołku Szlacheckim w gm. Pisz.

Inne kościoły w Prusach Wschodnich to odłamy wspólnot protestanckich, głównie baptyści oraz przedstawiciele prawosławia, którzy odrzucili reformy w kościele przeprowadzane przez cara w XVII wieku, nazywani staroobrzędowcami. Jedni i drudzy dotarli na Mazury w XIX wieku, przy czym ci pierwsi pojawiali się w XIX wieku, głównie na terenie południowych Mazur (duże nasycenie zanotowano w powiecie Szczytno), natomiast ci drudzy w latach 30. XIX wieku utworzyli w okolicach Ukty i Rudczann (dzisiaj Ruciane-Nida) enklawę złożoną z kilku wsi. Chociaż różnili się liturgią czy obyczajem religijnym, architektura ich świątyń przybrała formy typowe dla tego terenu. Dzieje staroobrzędowców są ściśle związane z klasztorem starowierców i molenną pod wezwaniem Zbawiciela i Trójcy Świętej w Wojnowie. Baptyści zamieszkiwali Mazury południowe i tu można spotkać ich kaplice, neogotyckie kaplice z początku XX wieku w Szczytnie czy w Świętajnie oraz modernistyczne z końca lat 20. XX wieku w Szymanach czy Trelkowie w gm. Szczytno. Zwłaszcza ta ostatnia wyróżnia się nowoczesną, jak na czas powstania, architekturą.

Okres modernizmu przyniósł niewiele realizacji. Niewątpliwie jedną z najlepszych jest obecny kościół bazylianów w Węgorzewie czy znacznie zniszczona kaplica baptystów w Trelkowie.

Synagogi

Żydzi zaczęli osiedlać się w Prusach dopiero w XIX wieku i nie utworzyli tu licznej grupy wyznaniowej. Tym niemniej w kilku ośrodkach miejskich stworzyli gminy wyznaniowe, a tym samym wznieśli synagogi i założyli cmentarze. Do dzisiaj na terenie województwa zachowały się nieliczne materialne świadectwa ich religii i kultury, do których należą synagogi w Barczewie (użytkowana na cele kulturalne), Dąbrównie (nieużytkowana, własność prywatna), Działdowie (dom handlowy), stara synagoga w Kętrzynie (przebudowana w 1917 na kościół, obecnie siedziba Chrześcijan Wiary Ewangelicznej), w Mrągowie (obecnie kościół prawosławny). Ewenementem, z uwagi na osobę architekta, jest dawny dom oczyszczenia (Bet Tahara) na cmentarzu żydowskim w Olsztynie. Budynek ten, wybudowany w 1913 roku, został zaprojektowany przez światowej sławy architekta Ericha Mendelsohna, przedstawiciela ekspresjonizmu w architekturze.

Inne obiekty kultu

Do innych obiektów kultu należą kapliczki i krzyże przydrożne, te pierwsze spotykane praktycznie tylko na obszarze historycznej Warmii. Pojedyncze obiekty istniejące poza granicami dominium warmińskiego należą do wyjątków (związane z kościołem, usytuowane na prywatnej posesji gospodarza katolika; ewentualnie wzniesione po 1945 roku). Na całej Warmii, w gorszym lub lepszym stanie zachowania jest ich około 1350, nie mniej niż 1333[2], warto zaś wspomnieć, że to terytorium o powierzchni zaledwie 4249 km^2. Spotkać je można było prawie wszędzie: przy drogach, na rozstajach, przy domach we wsi i na koloniach, w lesie i w polu, przy kościele i na cmentarzu. W jednej wsi liczba ich wahała się średnio od 1 do 5, nierzadko występowało ich więcej.

Kapliczki warmińskie to obiekty murowane, wznoszone z czerwonej cegły licowej lub tynkowane, starannie opracowane zarówno w detalu, jak w bryle architektonicznej, otoczone zielenią. Do najstarszych należą cztery z początków XVII wieku (jeśli można wierzyć datom na zachowanych chorągiewkach) – Barczewo, Dobrąg w gm. Barczewo, Krzywiec w gm. Frombork, Samborek w gm. Lubomino. Około 10% zasobu tworzą obiekty wybudowane do początków XIX wieku, zaś podstawową masę stanowią obiekty z drugiej połowy XIX i pierwszej połowy XX wieku. Tu typologia czy atrybucja na podstawie form architektonicznych jest trudna z uwagi na brak źródeł, brak wyraźnych form stylowych, długie trwanie w czasie typów i wzorców, a także przekształcenia i modernizacje obiektów.

Osobną kwestię stanowią figury, dla oprawy których te budowle wznoszono. Dominowały przedstawienia chrystologiczne i maryjne. Do najczęstszych należały krucyfiksy, grupy Ukrzyżowania, Arma Christi (ukrzyżowany Jezus w otoczeniu narzędzi Męki Pańskiej), figury Matki Bożej z Dzieciątkiem lub w typie Immaculaty, wyobrażenia Piety, figury św. Józefa patrona rodziny oraz przedstawienia innych świętych (najczęściej patronów od codziennych plag i nieszczęść – św. Jan Nepomucen od powodzi, św. Roch od zarazy, św. Antoni Padewski od rzeczy zagubionych, św. Florian od pożaru, św. Walenty od ciężkich chorób i uzdrowień). Większość tego wyposażenia pochodzi z XIX i XX wieku, do nielicznych należą wcześniejsze przedstawienia barokowe czy nawet pojedyncze figury gotyckie (umieszczane wtórnie). Ich pochodzenie również jest bardzo zróżnicowane. Są to zarówno dzieła uznanych rzeźbiarzy, jak cykl płaskorzeźbionych Tajemnic Różańcowych umieszczonych w kapliczkach na trakcie pielgrzymkowym z Reszla do Świętej Lipki, wykutych w kamieniu przez Jana Freya z Braniewa i Jana Christiana Schmidta z Reszla około 1734, jak też bardzo prowincjonalne, a nawet nieudolne warsztatowo dzieła anonimowych twórców. Są to również wyroby rzemieślnicze wykonywane w dużych zakładach, położonych z dala od Warmii. Niestety większość tego wyposażenia nie zachowała się *in situ,* cześć znalazła się w zbiorach muzealnych.

2.3.3. Cmentarze

Cmentarze wyznaniowe

Pierwsze cmentarze chrześcijańskie pojawiły się na tych terenach wraz z przybyciem Krzyżaków. Najznaczniejsi w państwie (dostojnicy zakonni, dygnitarze świeccy, przedstawiciele możnowładztwa, biskupi i kanonicy) byli chowani w kryptach kościelnych. Szczególnym miejscem pochówków jest katedra we Fromborku z kryptami zawierającymi pochówki biskupów i kanoników warmińskich, w tym również Mikołaja Kopernika. Ten

[2] W publikacji *Warmińskie kapliczki* autorstwa Iwony Liżewskiej i Stanisława Kuprjaniuka odnotowano ich dokładnie 1333,

zaszczyt spotykał jednak niewielu. Pozostałych powszechnie grzebano na cmentarzach znajdujących się wokół kościołów. Pod koniec XVIII wieku w Europie zaczęły pojawiać się przepisy nakazujące zakładanie cmentarzy w oddaleniu od obszarów zamieszkanych. W państwie pruskim pierwsze edykty tego rodzaju zaczęły pojawiły się w połowie XIX wieku. W niektórych gminach czy parafiach długo jeszcze cmentarze przykościelne pozostawały czynne, w niektórych pochówków dokonuje się do dzisiaj (Frączki w gm. Dywity). W większości jednak powstawały nekropolie, lokalizowane w myśl nowych przepisów, poza obrębem działki kościelnej. Cmentarze miejskie, katolickie i ewangelickie, lokowane były najczęściej na granicy zabudowy. Na wsiach cmentarze katolickie powstawały w obrębie wsi parafialnej, najczęściej na skraju miejscowości, chociaż zdarzały się i takie które zakładano w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła (Brąswałd w gm. Dywity). Cmentarze ewangelickie powstawały w każdej, czy raczej przy każdej wsi, bardzo często wybierano dla nich miejsce w pewnym oddaleniu od miejscowości lub na obszarze leśnym. Co ciekawe, w samej wsi mogło ich być więcej niż jeden (w najbardziej skrajnych przypadkach to pięć nekropolii). Cmentarze ewangelickie powstawały również przy zamożniejszych gospodarstwach (na przykład przy młynarzówkach), leśniczówkach czy w obrębie rodowych dóbr ziemskich. Zgodnie z XIX-wiecznymi trendami, te zakładane w krajobrazie otwartym wyróżniały się starannym doborem miejsca, o znacznych walorach widokowych. Na cmentarzach katolickich i ewangelickich występowały te same formy pochówków (mogiły ziemne, obramienia nagrobków, krzyże i ogrodzenia kwater grobowych) oraz gatunki roślin (klony, lipy, lilaki, barwinki). Indywidualną formą artystyczną mogły odznaczać się kaplice i nagrobki na cmentarzach właścicieli ziemskich, z uwagi na wysoką pozycje społeczną oraz status majątkowy. Wśród cmentarzy ewangelickich formą nagrobków wyraźnie odróżniały się cmentarze menonickie, znajdujące się na obszarze Żuław, częściowo obecnie włączonych w obszar województwa warmińsko-mazurskiego. Wśród innych cmentarzy chrześcijańskich odrębny wygląd mają również cmentarze starowierców, a to z uwagi na stosowanie krzyża obrządku wschodniego.

Do początku XIX wieku w królestwie pruskim było niewielu Żydów. W kilku miejscach tworzyli większe skupiska, jednak prawdziwy rozwój społeczności żydowskiej nastąpił dopiero w XIX wieku, po ukazaniu się III edyktu emancypacyjnego (tzw. *Judenediktu),* wydanego przez króla Fryderyka Wilhelma III w 1812 roku. Na mocy tego przepisu Żydzi nabyli prawo do osiedlania się w wybranych miejscowościach i nabywania nieruchomości, i to zarówno w miastach, jak i na wsi. Edykt objął Żydów osiadłych w Prusach od dłuższego czasu, ale wkrótce zaczęły pojawiać się też nowi osadnicy. Liczba ludności żydowskiej dynamicznie rosła. Na początku XIX wieku w Prusach mieszkało 808 Żydów, zaś w połowie tego stulecia było ich ponad 10 tysięcy osób. Większe skupiska powstawały w miastach, tam też powstały niemal wszystkie cmentarze żydowskie. Prawie wszystkie powstały w XIX wieku, po wydaniu edyktu, pojedyncze w wieku XVIII. Jednym z najstarszych jest cmentarz żydowski w Ostródzie z 1735 roku. Zakładano je na skraju miasta lub nawet w pewnym oddaleniu od jego granic, często na miejscach od lat nieużytkowanych, „nieczystych" lub „przeklętych". Od innych cmentarzy wyraźnie wyróżniały je formy nagrobków, podobieństwa zarysowały się w układzie, formach komponowanej zieleni czy ogrodzeń.

Cmentarze wojenne

Grupę cmentarzy wojennych tworzą bardzo liczne cmentarze z I wojny światowej oraz nieliczne z okresu II wojny światowej.

Teren Prus Wschodnich objęty był działaniami wojennymi latem i jesienią 1914 roku oraz wiosną 1915 roku. W czasie tych zmagań zginęło lub zmarło w wyniku poniesionych ran około 90 tysięcy żołnierzy obu armii: niemieckiej i rosyjskiej oraz niecały tysiąc żołnierzy innych armii, przebywających w obozach jenieckich na tym terenie. Najwięcej żołnierzy zginęło w trakcie bitew i potyczek. Grzebano ich zaraz po skończeniu walk, na polu bitwy, w ziemnych mogiłach oznaczonych krzyżami: łacińskim dla żołnierzy armii niemieckiej i prawosławnym dla żołnierzy armii rosyjskiej. Na terenie całych Prus Wschodnich było 1700 miejsc, gdzie pochowano żołnierzy poległych w bojach lub zmarłych z powodu odniesionych ran. Znaczą one miejsca wielkich bitew i małych potyczek i są zróżnicowane pod względem wielkości. Największy cmentarz wojenny znajduje się w Orłowie w gminie Nidzica, gdzie spoczywa 1425 żołnierzy obu armii, najwięcej jednak jest małych cmentarzy, na których spoczywa od 1 do 20 poległych.

Akcję ewidencjonowania tych miejsc oraz zakładania cmentarzy według określonych wzorców państwowych podjęto pod koniec wojny i prowadzono do lat 30. XX wieku. Nadzór nad pracami sprawował dr Richard Dethlefsen Prowincjonalny Konserwator Zabytków w Prusach Wschodnich. Pod jego nadzorem wykonano projekty cmentarzy, pomników, wzory krzyży oraz innych elementów wyposażenia. Były to najczęściej proste i skromne założenia, na planie prostokąta, w kilku wypadkach na planie koła lub półkola. Wyróżniało je atrakcyjne położenie, podkreślane walorami naturalnymi terenu, a także staranny dobór roślin. Ich cechą charakterystyczną była spójność i jednorodność założeń, wynikająca ze stosowania podobnych rozwiązań przestrzennych, form nagrobków i materiałów budowlanych.

Cmentarze z II wojny światowej to nieliczne cmentarze żołnierzy radzieckich, z których największy znajduje się na przedmieściu Braniewa.

2.3.4. Architektura użyteczności publicznej

Budynki użyteczności publicznej, jak sama nazwa wskazuje służyły celom publicznym. Należały do nich obiekty przeznaczone dla potrzeb władz, samorządów, kultu religijnego, kultury, oświaty, opieki zdrowotnej i społecznej, obsługi pasażerów różnych środków komunikacji oraz inne przeznaczone do podobnych funkcji. Dzisiaj katalog takich obiektów jest bardzo obszerny, wcześniej był bardzo skromny, liczył zaledwie kilka pozycji.

Niewątpliwie do najstarszych należały karczmy, których istnienie potwierdza niemal każdy dokument lokacyjny wsi lub miasta. Przywilej prowadzenia wyszynku posiadali nieliczni, wiązał się on z wyższymi dochodami i statusem społecznym. Do XVIII wieku były to budynki drewniane, później zaczęły pojawiać się a w XIX wieku dominować obiekty murowane lub mieszane. Oryginalna drewniana karczma z XVIII wieku wraz z zajazdem dla gości i stajnią dla koni istniała we wsi Małszewo w gm. Jedwabno do lat 90. XX wieku. Jej kopia znajduje się obecnie w Muzeum Budownictwa Ludowego w Olsztynku, a oryginał nie przetrwał. Podobnie rzecz się miała z karczmą ze Skandawy (architektura ryglowa), również z XVIII wieku. Jej kopia też znajduje się w Olsztynku, zaś oryginał *in situ* nie przetrwał. Z kolei murowana karczma we wsi Lwowiec, pochodząca z przełomu z początku XIX wieku, nadal stoi w centrum wsi, choć jej stan pozostawia wiele do życzenia.

Jedne z najstarszych budowli użyteczności publicznej to ratusze, dzisiaj siedziba władz miasta i całego aparatu administracyjnego, wówczas miejsce urzędowania burmistrza, sprawowania sądów, pomiary masy towaru (waga miejska) i handlu (jatki wokół budynku ratusza). W miastach średniowiecznych ratusze należały do najważniejszych budowli miejskich, i podobnie jak kościół czy zamek wznoszone były z trwałego budulca. Były to z reguły budowle niewielkie, więc na przestrzeni wieków wiele z nich rozbudowywano, przebudowywano lub tylko narzucano nowy kostium stylistyczny, ukrywając pod tynkiem gotyckie mury (stary ratusz w Olsztynie). W niektórych ośrodkach, szczególnie o genezie nowożytnej, miasto nie było w stanie sprawić sobie takiej siedziby od razu. Czasami więc funkcje burmistrza i rady miejskiej sprawowano w pomieszczeniach prywatnych, odkładając budowę tego obiektu na później (Szczytno, Mikołajki). Wiele budowli ulegało też zniszczeniom w czasie wojen i kataklizmów. Szczególnie bolesne straty przyniosła II wojna światowa i celowe podpalenia obszarów śródmiejskich, dokonywane przez żołnierzy sowieckich. Spłonęło wówczas wiele budynków, niektóre nie zostały odbudowane do dzisiaj.

Do najstarszych ratuszy na terenie województwa warmińsko-mazurskiego należą gotyckie budowle w Pasłęku (1293), Morągu (XV w.), Ornecie (XIV w.), Olsztynie (XV/XVI w., stary ratusz). Nieco większą grupę stanowią budowle pochodzące z XVIII i początku XIX wieku, do których należą ratusze w Barczewie, Mrągowie, Reszlu, Działdowie i Srokowie. Style historyzujące, drugą połowę XIX i początek XX wieku reprezentują neogotycki ratusz w Kętrzynie, neoklasycystyczny w Pasymiu, neorenesansowy ratusz w Olsztynie. Jednymi z najpóźniej wzniesionymi tego typu budowlami w regionie są ratusze w Biskupcu (obecnie wieś, gm. wiejska Biskupiec) z 1927 r. i w Szczytnie z 1937 r.

Do najstarszych kategorii należą również budynki szpitali i szkół. Do początków XIX wieku były związane z kościołem i prowadzone przez duchowieństwo bądź zakony. Praktycznie do XVIII istniały szkoły kościelne, prowadzone przy parafiach. Ich siedziby nie zachowały się do dzisiaj, zwłaszcza że najczęściej nie były to odrębne budynki. Szpitale, a właściwie przytułki dla ubogich najczęściej związane były z kościołami pod wezwaniem św. Ducha lub św. Jerzego. Przylegały do zabudowań kościelnych lub stanowiły integralną część kościoła. W województwie warmińsko-mazurskim zachował się jeden taki obiekt, mianowicie Szpital Świętego Ducha z kaplicą św. Anny we Fromborku (obecnie oddział Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku). Proces powstawania i rozwoju nowoczesnych placówek leczniczych (szpitale, domy opieki, domy starości, szpitale psychiatryczne) oraz edukacyjnych przypada na wiek XIX wieku i lata późniejsze. Z tego okresu zachowało się jeszcze bardzo wiele obiektów o dość jednorodnej i rozpoznawalnej architekturze realizowanej według określanych przez państwo wzorców. Warto zauważyć, że wyjątkowo duża liczba zachowanych budynków szkolnych jest rezultatem występowania szkół w większości wsi. Do grupy budowli wznoszonych według państwowych wzorców należały również budynki sądów i poczty. Znacznie bardziej zróżnicowane, indywidualne formy miały siedziby władz miejskich, powiatowych i prowincjonalnych (budynki starostw, siedziba rejencji w Olsztynie).

Niezbędne w funkcjonowaniu wsi i miast były kuźnie, pożyteczne remizy strażackie i domy ludowe. Kuźnie funkcjonowały jeszcze w latach 70. XX wieku, obecnie praktycznie zniknęły z pejzażu zarówno miast, jak i wsi, szczególnie że były to obiekty skromne i pozbawione detalu. Podobnie remizy strażackie, zastąpione znacznie większymi i bardziej funkcjonalnymi zabudowaniami. Na wsi ostatnie tego typu obiekty zachowały się jeszcze w Purdzie i Łomach w gm. Jonkowo. W XIX wieku pojawiły się również domy ludowe, wznoszone przez gminy, stowarzyszenia lub związki wyznaniowe. Jednym z nich był Dom Towarzyski „Kopernik" wzniesiony w 1889 roku z inicjatywy i środków Towarzystwa Czeladzi Katolickiej, założonego przez księdza Feliksa Szrajbera (obecnie siedziba Kurii Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie).

Charakterystycznym elementem krajobrazu Warmii i Mazur, a zarazem szczególnym przykładem budowli o charakterze publicznym, są obiekty, w których funkcje prywatne (zazwyczaj mieszkalne) wiązały się z funkcjami publicznymi. Do takich obiektów należą budynki związane z gospodarką leśną, siedziby nadleśnictw i leśniczówki, które podobnie jak szkoły w krajobrazie wiejskim, są typowym elementem krajobrazu leśnego. I analogicznie jak szkoły, wznoszone według państwowych wzorców, posiadają indywidualne cechy architektoniczne. Co ciekawe, większość z nich to obiekty murowane, rzadziej mieszane, a stosunkowo nieliczne drewniane, mimo że budulec był pod ręką. Do najbardziej reprezentacyjnych należą zespoły nadleśnictw, skromniejsze, ale równie starannie opracowane są liczne leśniczówki. Ich walory należy docenić, gdyż tylko nieliczne objęte są ochroną, co i tak nie zawsze gwarantuje ich przetrwanie (leśniczówka Zdrużno w gm. Ruciane-Nida). Dwa obiekty związane są z obecnością znanych osobistości: leśniczówka Pranie w gm. Ruciane-Nida (Konstanty Ildefons Gałczyński) oraz Pieresławek w gm. Piecki (Ernst Wiechert). Spośród wielu nie objętych wpisem do rejestru zabytków, a wartych zachowania w oryginalnej formie, można wymienić leśniczówki w: Babiętach w gm. Piecki, Borek (związana z Igorem Newerly), Wygryny i Karwica w gm. Ruciane-Nida, Duży Kamień w gm. Węgorzewo (ta ostatnia drewniana).

Do tego rodzaju obiektów należą również budowle związane z transportem. W XIX wieku wraz z dynamicznym rozwojem dotychczasowych form komunikacji (drogi lądowe i wodne) oraz powstawaniem nowych (szklaki kolejowe) pojawiło się szereg obiektów o nowych funkcjach. Są to ustawione bezpośrednio przy szosach dróżniczówki, domy śluzowych przy kanałach oraz dworce kolejowe i związana z nimi infrastruktura budowlana (domy pracowników, budynki dworców, nastawnie, wieże ciśnień, magazyny spedycji oraz szereg innych) przy torach. Część dworców wyróżnia się dekoracyjną, a nawet reprezentacyjną architekturą (ława, Ostróda, Stare Jabłonki w gm. Ostróda), zachowały się również całe zespoły zabudowy kolejowej (Unieszewo w gm. Gietrzwałd, Węgorzewo). Znaczna jest liczba pojedynczych dworców wiejskich, wzniesionych z czerwonej cegły licowej, starannie zaprojektowanych i zrealizowanych (Kanie Iławeckie w gm. Górowo Iławeckie, Pieckowo w gm. Reszel, Kosewo w gm. Mrągowo).

Specyfiką Prus Wschodnich w XIX i XX wieku była znaczna ilość wojska, dla którego w wielu miastach wznoszono zespoły koszar. Pierwsze z istniejących do dziś zespołów koszarowych zostały wzniesione w drugiej połowie XIX wieku, ostatnie budowano jeszcze w latach 30-tych XX wieku. Pod względem wielkości garnizonu w czołówce, tuż za Królewcem, znajdował się Olsztyn, w którym do dziś zachowały się rozległe kompleks koszarowe (ulice: Jagiellońska, Artyleryjska, Leśna i Warszawska). Koszary wznoszono także w innych miastach Warmii i Mazur, gdzie istnieją do dziś m.in. w: Gołdapi, Szczytnie, Ełku, Biskupcu, Braniewie, Mrągowie, Ostródzie, Kętrzynie i Bartoszycach. Funkcjonującym w miastach licznym garnizonom towarzyszyła, powstająca równolegle z koszarami, zabudowa mieszkalna przeznaczona dla rodzin stacjonującej w nich kadry oficerskiej.

Do budynków pełniących na terenie miasta funkcje usługowo-komercyjne zaliczyć należy kina, teatry, hotele, zajazdy, restauracje, gospody, banki oraz hale targowe i wystawowe. Niewątpliwie najwięcej było obiektów związanych z podróżowaniem, które w miarę rozwoju środków komunikacji publicznej stawało się coraz bardziej dostępne i powszechne. Temu zjawisku sprzyjało też pojawianie się pod koniec XIX wieku idei krajoznawczych oraz narodziny i rozwój turystki. Stąd rosnąca od końca XIX wieku liczba hoteli, pensjonatów, kurortów, schronisk młodzieżowych, restauracji gospód i zajazdów. Liczne były również siedziby banków, które poza rolą usługową, najczęściej pełniły jeszcze funkcje mieszkalne. Pozostałych obiektów było stosunkowo niewiele. Budynek teatru z 1925 r. istnieje tylko w Olsztynie, natomiast funkcjonujące kiedyś w większych miastach obiekty kinowe uległy bądź znacznym przekształceniom i obecnie nie pełnią swej pierwotnej funkcji, bądź też przestały w ogóle istnieć (kino Awangarda w Olsztynie, istniejące w tym miejscu od 1911 roku).

2.3.5. Architektura przemysłowa i zabytki techniki

Na przełomie XIX i XX wieku w większości miast znajdujących się w dziś granicach województwa warmińsko-mazurskiego wznoszono obiekty związane z funkcjonowaniem przemysłu komunalnego, tj. gazownie, zakłady wodociągowo-kanalizacyjne, w tym wieże wodne, rzeźnie oraz hale miejskie i aukcyjne. W kolejnych latach dołączyły do nich zakłady energetyczne. Duża część tego typu budynków została zniszczona podczas II wojny światowej. Po odbudowie wiele z nich dalej było wykorzystywanych zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem. Dziś większość zespołów dawnej zabudowy przemysłu komunalnego już nie istnieje (np.: rzeźnie i gazownie w Olsztynie i Nidzicy), a te, które się zachowały często nie są wykorzystywane i w większości znajdują się w złym stanie technicznym. Wyjątkowe miejsce wśród zachowanych przykładów tej grupy zabytków zajmuje gazownia w Górowie Iławeckim, gdzie po przeprowadzonym remoncie budynki zespołu zaadaptowano na potrzeby muzeum gazownictwa. Ciekawym przykładem wykorzystania tego typu budowli jest także gazownia w Iławie, której dawny budynek produkcyjny zaadaptowano na cerkiew greckokatolicką. W przypadku zakładów wodociągowo-kanalizacyjnych

najczęściej zachowały się wieże wodne (w większości bez wyposażenia) wraz z budynkami stacji pomp oraz otoczeniem z komponowaną zielenią (Pasym). Również nie zachowało się zbyt wiele hal miejskich. Obecnie ochronie podlegają hala miejska Iławie z końca XIX wieku (obecnie kino), hala aukcyjna z 1920 r. w Olsztynie oraz pawilon wystawowy i restauracja z 1910 r. również w Olsztynie (te dwie ostatnie całkowicie zmodernizowane, obecnie Centrum Edukacji i Inicjatyw Kulturalnych).

Pod koniec XIX wieku i na przełomie stuleci wiele zakładów rzemieślniczych przekształcało się w większe zakłady przemysłowe i fabryki. Do tego rodzaju obiektów należą przemysłowe młyny i spichlerze wyposażane we współczesne, jak na owe czasy, maszyny (Elbląg, Mrągowo, Olsztyn, Pisz, Szczytno), duże tartaki (Ruciane – Nida, Olsztyn), browary (Olsztyn, Biskupiec, Szczytno), mleczarnie (Nidzica, Kisielice) oraz kaflarnie i fabryki pieców. Większość tych wytwórni, często znakomitych, przepadła bez śladu, chociaż po wojnie znaczną liczbę zakładów reaktywowano, a część z nich działała jeszcze do lat 60-tych, a nawet 70-tych XX wieku. Niewiele ocalało budynków po kaflarniach, a te które pozostały uległy najczęściej znacznym przekształceniom, jak na przykład fabryka pieców Waltera Wendla w Braniewie**,** słynąca niegdyś z pieców w stylach historycznych oraz replik barokowych czy renesansowych oryginałów zamawianych do muzeów i rezydencji na terenie Prus, Pomorza, Śląska i innych regionów Niemiec. Budynek fabryki pieców ocalał w Biskupcu (obecnie lokal gastronomiczny), gdzie zachowało się nieco zabytkowych elementów, a przede wszystkim ocalał napis na szczycie budynku (Ofen-Fabrik Gebr. Huhn Bischofsburg).

Zwykle niedoceniana jest też grupa zabytków związanych z miejską infrastrukturą: studzienki wodno-kanalizacyjne, uliczny bruk, krawężniki. Obiekty te są materialnym świadectwem epoki w której powstały oraz rozwoju technicznego regionu. Na terenie województwa warmińsko-mazurskiego zachowało się już stosunkowo niewiele tego rodzaju zabytków: w Węgorzewie i Reszlu słupy energetyczne, w Olsztynie stacja ejektorowa systemu Shone´a, w wielu miastach, w mniejszym lub większym stopniu bruki, krawężniki, przykrywy studzienek (Reszel, Olsztyn, Nidzica). Te ostatnie nadal funkcjonują zgodnie ze swoim pierwotnym przeznaczeniem, pod warunkiem, że nie zostanie przeprowadzona modernizacja, wiążąca się z usunięciem oryginalnego materiału.

Znaczna liczba zabytków techniki związana była z gospodarka wiejsko-folwarczną. Do grupy tej można zaliczyć młyny, często zachowane wraz z pełną infrastrukturą i wyposażeniem (Zielony Lasek, w gm. Piecki, Budry). Ciekawe młyny znajdują się również w miejscowościach: Babięta w gm. Piecki, Łęgucki Młyn w gm. Gietrzwałd (zespół dawnego młyna i tartaku), Pajtuny w gm. Purda, Ruś w gm. Stawiguda (młyn drewniany), Pomnik w gm. Korsze, Łyński Młyn w gm. Nidzica. Większość z zachowanych obiektów była budowana od drugiej połowy XIX po lata 30-te XX wieku. Młynom na terenie folwarków bardzo często towarzyszyły spichlerze.

Budynki związane z gospodarką wiejsko-folwarczną i zarazem z przemysłem rolno-spożywczym to również gorzelnie (Nadrowo w gm. Olsztynek, Smykówko w gm. Ostróda, Wólka Orłowska w gm. Nidzica, Klewiny w gm. Banie Mazurskie), kuźnie (Tuczki w gm. Rybno, Skurpie w gm. Płośnica, Jeleń w gm. Lidzbark, Kisiny i Pierławki w gm. Działdowo), cegielnie (Harsz w gm. Węgorzewo, Waszulki w gm. Nidzica, Kadyny w gm. Tolkmicko, Ranty w gm. Wydminy), młyny wodne i elektryczne (Bratian w gm. Nowe Miasto Lubawskie, Pajtuny w gm. Purda) oraz wiatraki (Jabłonowo w gm. Płośnica, Stara Różanka w gm. Kętrzyn, Łąkorz w gm. Nowe Miasto Lubawskie, Bęsia w gm. Kolno, Ryn w gm. Ryn). W tej grupie zabytków wyjątkowe miejsce zajmują wodociągi wiejskie znajdujące się we wsi Kajny w gm. Jonkowo oraz wodociąg folwarczny w Marunach w gm. Barczewo. Uzupełnienie tej grupy stanowią zachowane we wsiach regionu niewielkie kubaturowo remizy strażackie.

Odrębne miejsce w grupie zespołów zabudowy przemysłowej zajmuje, związana z przemysłem leśnym, wyłuszczarnia nasion znajdująca się w Rucianym-Nida. Jest to zespół obiektów z 1890 roku, gdzie za pomocą historycznie zachowanych urządzeń odbywa się do dziś (!) łuszczenie szyszek sosny i świerku na potrzeby wielu nadleśnictw, nie tylko z terenu województwa warmińsko-mazurskiego.

Dla regionu szczególnie ważne są zabytki hydrotechniczne, wśród których ewenementem są dwa wodociągi średniowieczne: kanał Kopernika wraz z wieżą wodną we Fromborku oraz drewniany wodociąg w Reszlu. Pierwsze wzmianki o kanale Kopernika we Fromborku z początku XIV wieku. Woda spiętrzona za pomocą śluzy spływała kanałem długości około 5 km do Fromborka napędzając po drodze młyny zbożowe i garbarskie. Pod koniec wieku XVI wzniesiono nad kanałem Wieżę Wodną z urządzeniem czerpakowym, które doprowadzało wodę do odległego Wzgórza Katedralnego za pomocą drewnianych rur. Obecnie jest częściowo zasypany, odkryty na odcinku od Wieży Wodociągowej do wejścia do Zalewu Wiślanego. Ewenementem jest drewniany wodociąg w Reszlu, którym zaopatrywano miasto w wodę od czasów średniowiecza.

Dzięki połączeniu jezior mazurskich siecią kanałów (Kanał Łuczański, obecnie Giżycki wybudowany w latach 1765-1772, ze słynnym, czynnym do dzisiaj mostem obrotowym z końca XIX wieku, Kanał Jegliński, Kanał Węgorzewski) i śluz (Śluza Guzianka, Śluza Karwik) już w XIX wieku powstał szlak żeglowny o długości 120 km, nazywany dzisiaj Szlakiem Wielkich Jezior Mazurskich. Początkowo miał on charakter gospodarczy – spławiano tędy drewno – w drugiej połowie XIX wieku zaczął się przekształcać w szlak pasażerski, a dzisiaj służy wyłącznie rekreacji

i turystyce. Za początek regularnej, pasażerskiej żeglugi mazurskiej uważać można powstanie w 1890 roku w Giżycku „Towarzystwa na rzecz ułatwienia żeglugi pasażerskiej po Jeziorach Mazurskich", rok później przekształconego w spółkę akcyjną o nawie Mazurska Kompania Żeglugi Parowej, kierowaną przez kapitana Emila Riecha. Później utworzono jeszcze kilka innych spółek armatorskich (Węgorzewo, Mikołajki, Pisz). Od maja do września pasażerów obsługiwało kilkanaście jednostek, zaś przystanie znajdowały się w Giżycku, Mikołajkach, Piszu, Rucianem, Rynie i Węgorzewie. Już od początku XX wieku intensywnie rozwijała się turystyka wodna. Powstawały kluby żeglarskie z własnymi przystaniami jachtowymi, przystanie wioślarskie i kluby kajakowe, silnie rozwijała się infrastruktura wodniacka. Prym niewątpliwie wiodło Giżycko położone pomiędzy dwoma wielkimi akwenami.

Celem wielkich inwestycji związanych z budową w XIX i XX wieku dwóch kanałów – Elbląskiego i Mazurskiego – było przede wszystkim stworzenie nowych szlaków wodnych. Kanał Mazurski miał połączyć Wielkie Jeziora Mazurskie z Pregołą, a finalnie z Bałtykiem, kanał Elbląski miał umożliwić transport drogą wodną towarów z Pojezierza Iławskiego do morza, co w praktyce oznaczało stworzenie drożnego szlaku wodnego pomiędzy Iławą i Ostródą a Elblągiem.

Budowę Kanału Mazurskiego rozpoczęto w 1911 roku, wznowiono w 1934 roku, by ostatecznie przerwać w 1942 roku. Łączna długość kanału wynosi 51 km, z czego na terenie Polski 22 km. Różnica poziomów wód pomiędzy jeziorem Mamry i rzeką Łyną to 111,2 m. Na kanale znajduje się 10 śluz i 2 jazy o ręcznym napędzie mechanizmów (Leśniewo i Guja). Wybudowano także strażnice wodne wraz z budynkami gospodarczymi przeznaczonymi dla pracownika obsługi. Nieukończona budowla przetrwała w ruinie.

Kanał Elbląski został zaprojektowany przez holenderskiego inżyniera Georga Jakoba Steenke i wybudowany w latach 1848-1872. Składa się z trzech odcinków zasadniczych o łącznej długości 129,8 km oraz z wielu odgałęzień bocznych. Obejmują one jeziora i żeglowne odcinki rzek uchodzących do jeziora Drużno i Zalewu Wiślanego. Łączna długość całego systemu wodnego wynosi 147 km. Na kanale znajdują się z dwie śluzy (Miłomłyn i Zielona) oraz pięć pochylni (Buczyniec, Kąty, Oleśnica, Jelenie, Całuny), które statki pokonują na specjalnych wózkach jadących po trawie. Pochylnie niwelują różnicę poziomów wody o 99 m.

Bardzo ciekawym, a mało znanym obiektem są trzy kanały – Elżbiety, Wiktorii i Kiermes – zbudowane w celu osuszenia jeziora Patryckiego i pozyskania nowych pól uprawnych. W tym celu rozwidlono bieg rzeki Kośna na dwa kanały Elżbiety i Kiermes oraz utworzono trzeci, kanał Wiktorii. Ciekawostką jest wyjątkowy w skali województwa akwedukt w okolicach Silic, gdzie krzyżują się dwa kanały, Wiktorii i Elżbiety, z czego jeden przebiega dołem, zaś drugi górą.

Specyfiką wyróżniają się Żuławy, których niewielki fragment znajduje się w granicach województwa (powiat elbląski). Gospodarkę rolną na Żuławach można było prowadzić jedynie za cenę konserwacji i utrzymania w dobrym stanie wałów przeciwpowodziowych i kanałów odwadniających. System budowy, konserwacji i zabezpieczenia wałów przeciwpowodziowych istniał i funkcjonował w tym regionie przez stulecia. Momentem przełomowym w historii Żuław było sprowadzenie w I połowie XVI wieku osadników holenderskich wyznania protestanckiego, zwanych mennonitami. Walorem ich gospodarowania była dobra organizacja, umiejętność pracy zespołowej, dobra znajomość spraw melioracyjnych oraz wysoka rentowność gospodarstw. Za ich sprawą teren Żuław pokrył się siecią kanałów i wiatraków osuszających. Przynieśli też ze sobą nowe formy budownictwa (m.in. połączone jednym dachem budynki mieszkalno-gospodarcze, tzw. zagrodę holenderską).

2.3.6. Krajobraz kulturowy

Zupełnie niezwykły jest krajobraz kulturowy Warmii i Mazur, składający się z wielu przenikających się wzajemnie krajobrazów. Ważną kategorią jest krajobraz obronny. Obiekty z czasów Prusów to grodziska i wały podłużne (Marszałki, Węgielsztyn, Wały – Zimna Woda), z czasów średniowiecza zamki obronne i systemy obwarowań miejskich, z późniejszych przede wszystkim Twierdza Boyen w Giżycku oraz linie obronne z czasów I wojny światowej. Na krajobraz osadniczy składają się osadnictwo pradziejowe (kurhany, grodziska, osady, w tym bardzo ciekawe osady nawodne), regularna sieć osadnicza i parafialna kształtowana od początków istnienia państwa krzyżackiego oraz wszelkie zmiany późniejsze, w tym przemiany związane z rozwojem cywilizacyjnym w XIX i XX wieku (układy przestrzenne miast i wsi, panoramy miejscowości, zwarte wsie chłopskie i wybudowania kolonijne, kształtowany krajobraz majątków ziemskich). Krajobraz miejski, mimo strat wojennych i powojennych, w wielu miastach i miasteczkach, w mniejszym lub większym stopniu, zachował wartości zabytkowe. Przejawia się to w metryce, randze lub funkcji poszczególnych obiektów, układzie i wyglądzie ulic, zagospodarowaniu przestrzeni publicznych i komponowanej zieleni, jak również miejskich panoram. W kilku miastach zachowały się historyczne ratusze (Morąg, Pasłęk, Olsztyn, Srokowo, Reszel), bramy miejskie (Lidzbark Warmiński, Olsztyn), spichlerze – ważny element życia gospodarczego (Reszel, Jeziorany, Barczewo), zabudowa mieszkaniowa sięgająca początków XIX wieku (Dobre Miasto, Barczewo, Mikołajki, Srokowo), niestety ta ostatnia mocno zniekształcona. Tradycyjna

wieś chłopska to w przeważającej mierze zabudowa z końca XIX i początku XX wieku, murowana z czerwonej cegły lub tynkowana. Spośród budynków użyteczności publicznej najwięcej zachowało się dawnych budynków szkolnych i gospód, czasami można jeszcze natknąć się na remizę strażacką, dróżniczówkę, pocztę wiejską. W gospodarstwach bardzo często wyróżniają się duże i starannie opracowywane budynki gospodarcze. Krajobraz wiejski to również kształtowany krajobraz majątków wiejskich. Bardzo często wyróżnia je nie tylko architektura dworu, czy nawet budynków folwarcznych, ale funkcjonalno-widokowe powiązania w obrębie całych włości. Dotyczyło to lokalizacji folwarków i łączących ich dróg obsadzonych drzewami, zieleni śródpolnej, kształtowania osi i punktów widokowych, lokalizacji cmentarzy rodowych czy miejsc pamięci. Najbardziej zróżnicowany, bogaty w znakomite dzieła architektoniczne z różnych epok jest krajobraz sakralny. Dominują w nim, zwłaszcza na Warmii, formy gotyckie i neogotyckie oraz czerwone dachy i licowa cegła. Odrębną grupą są barokowe, poza Gietrzwałdem, warmińskie sanktuaria pielgrzymkowe na czele ze Świętą Lipką, często o rozbudowanych, artystycznie dojrzałych formach architektonicznych i wystroju wnętrz. Ich formalne przeciwieństwo stanowią nowożytne świątynie ewangelickie o znacznie skromniejszych formach. W tej grupie wyróżniają się klasycyzujące kościoły budowane w XIX wieku według projektów berlińskiej deputacji budowlanej (Orneta, Lidzbark Warmiński). Do krajobrazu sakralnego należą też liczne, warmińskie kapliczki przydrożne, jak też cmentarze różnych wyznań (katolickie, ewangelickie, starowierskie, żydowskie, menonickiej). Niezwykłym obiektem w tej grupie jest Dom Oczyszczeń (hebr. Bet Tahara) w Olsztynie, wybudowany według projektu architekta światowej sławy, Ericha Mendelsohna. Krajobraz regionu kształtują też obiekty liniowe. Należą do nich drogi wraz z alejami, układ sieci kolejowej wraz z infrastrukturą i budynkami kolejowymi, szlaki wodne (kanały, jeziora, rzeki). Wszystko to razem tworzy krajobraz kulturowy regionu.

2.3.7. Miejsca pamięci

Miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji, zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, mogą być objęte ochroną. Jest to katalog wciąż otwarty, choć niewątpliwie na czoło wysuwają się Grunwald, Święty Gaj w gm. Rychliki oraz miejsca związane z działalnością Mikołaja Kopernika. Pole bitwy pod Grunwaldem upamiętnia wielkie starcie Zakonu Krzyżackiego ze sprzymierzonymi wojskami Korony Polskiej i Księstwa Litewskiego z 1410 roku i zwycięstwo tych ostatnich. Jest to obiekt wpisany do rejestru zabytków województwa warmińsko-mazurskiego oraz uznany za Pomnik Historii. Święty Gaj to prawdopodobne miejsce śmierci św. Wojciecha, męczennika i patrona Polski, posłanego z pokojową misją chrystianizacyjną do Prusów. Mikołaj Kopernik, wielki astronom i naukowiec, a jednocześnie kanonik warmiński pozostawił tablicę astronomiczną na olsztyńskim zamku, zaś we Fromborku, gdzie mieszkał i pracował dokonał najważniejszych odkryć. Do miejsc związanych z działalnością ważnych osobistości należy dodać jeszcze Lidzbark Warmiński, siedzibę biskupów warmińskich, gdzie żył i pracował Ignacy Krasicki, biskup, a zarazem czołowy poeta epoki oświecenia. W Stoczku Klasztornym nieopodal Lidzbarka Warmińskiego w latach 50-tych XX wieku więziony był Prymas Tysiąclecia, kardynał Stefan Wyszyński. Z grona poetów i pisarzy trzeba wspomnieć polskiego poetę Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego i miejsce, w którym przebywał – leśniczówkę Pranie, niemieckiego pisarza Ernsta Wiecherta i leśniczówkę Piersławek w gm. Piecki oraz mazurskiego poetę Michała Kajkę i jego dom w Ogródku w gm. Orzysz. We wszystkich trzech miejscach działają obecnie muzea. Na koniec warto jeszcze wymienić słup graniczny w Boguszach w gm. Prostki, ustawiony na trójstyku Prus Książęcych, Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego, dla upamiętnia wytyczenia w 1545 roku granic pomiędzy tymi państwami.

2.3.8. Walory rozproszone (układy przestrzenne miast i wsi, aleje przydrożne, kapliczki przydrożne, architektura regionalna)

Walory rozproszone to wyodrębnione ze względu na swoją specyfikę oraz wartości historyczne lub krajobrazowe elementy zasobu zabytkowego, które w podobnych formach odnajdujemy w różnych miejscach województwa. Do takich z pewnością należą układy przestrzenne miast i wsi, często zachowane w swojej średniowiecznej postaci oraz historyczne panoramy wsi i małych miast. Wiele miejscowości wyróżnia jeszcze harmonijna sylweta wsi z pełną ścianą zabudowy i czerwonymi dachami, we wsiach parafialnych z dominantą w postaci bryły kościoła. Walory te często dopełnia urozmaicona rzeźba terenu i zieleń oraz zabudowania na tzw. wybudowaniach, czyli gospodarstwa kolonijne. Rozwój i typy układów przestrzennych zostały już opisane wyżej. Warto jednak podkreślić ich rolę w kształtowaniu fizjonomii obecnego krajobrazu, zarówno we wsiach, jak i w miastach, istotną nie tylko z historycznego punktu widzenia. Nieodłącznym elementem krajobrazu Warmii i Mazur są aleje przydrożne. Sadzone przy drogach od połowy XVIII wieku, początkowo wzdłuż głównych traktów, z czasem również przy dojazdach lokalnych, utworzyły zwartą sieć stając się nieodłącznym elementem miejscowego pejzażu.

W skali kraju województwo wyróżnia się ich liczbą i stanem zachowania. Równie nieodłączonym elementem krajobrazu, tym razem warmińskiego, stały się opisywane wyżej kapliczki przydrożne. Pod względem liczebności i formy architektonicznej są w skali kraju również zjawiskiem niezwykłym.

Na koniec warto wspomnieć o architekturze odwołującej się do tradycji budownictwa lokalnego. Na Warmii i Mazurach są to budynki wznoszone tuż przed I wojną światową, jak również po jej zakończeniu, w ramach odbudowy po zniszczeniach wojennych. Występują one głównie w południowej i wschodniej części województwa (powiaty mazurskie) i tworzą zwartą grupę budowli, o charakterystycznych i dobrze rozpoznawalnych cechach. Wyróżniające je elementy regionalne (odeskowanie szczytów, podcienia, stylizowane pazdury i wiatrownice, bramy wjazdowe, itp.) zaczerpnięte zostały z mazurskiej tradycji budowlanej. Są to zarówno domy mieszkalne wraz z zabudowaniami gospodarczymi, które tworzą całe zespoły zabudowy mieszkalno-gospodarczej (murowana zabudowa we wsiach Spaliny w gm. Rozogi, Występ w gm. Rozogi, Kolonia w gm. Świętajno, Zabrost Wielki w gm. Budry oraz drewniane wsie Hejdyk w gm. Pisz i Klon w gm. Rozogi), jak również pojedyncze zagrody (Świętajno, Sypitki w gm. Kalinowo, Stacze w gm. Kowale Oleckie, Ziemiany w gm. Banie Mazurskie, Suczki w gm. Gołdap). Bardzo interesująca jest grupa obiektów użyteczności publicznej. Dotyczy to zwłaszcza budynków szkolnych, wśród których należy wymienić chociażby Jaśkowo w gm. Pisz, Rakowo Piskie w gm. Pisz, Kwik w gm. Pisz, Onufryjewo w gm. Ruciane-Nida, Ublik w gm. Orzysz oraz Sędrowo w gm. Wielbark i Kowalik w gm. Rozogi, Harsz w gm. Węgorzewo, Piaski w gm. Ełk.

2.4. Wyróżniki kulturowe regionu

Najważniejszym wyróżnikiem regionu jest krajobraz kulturowy, w którego skład wchodzi bogaty i różnorodny zasób zabytków oraz unikatowe zasoby i walory środowiska przyrodniczego. Specyficzny jest także krajobraz wiejski województwa z wyraźnie dostrzegalnym podziałem na krainy historyczne.

Do najbardziej charakterystycznych i wyróżniających zasobów zaliczają się:

- architektura regionalna, w tym:
  - wyjątkowe nasycenie zabytkami gotyckimi (gotyk ceglany, w tym średniowieczne zamki obronne i kościoły),
  - kapliczki na Warmii,
  - cmentarze na terenach ewangelickich Mazur,
  - warmińskie sanktuaria pielgrzymkowe (Gietrzwałd, Święta Lipka, Stoczek Klasztorny, Głotowo),
  - rezydencje mieszkalne – pałace, dwory, założenia pałacowo-parkowe i dworsko-parkowe (np. Łężany, Smolajny, Karnity, Nakomiady, Sztynort, Sorkwity, Kaliszki k/Pisza),
  - domy podcieniowe wywodzące się z tradycji menonickich,
  - fortyfikacje (głównie we wschodniej części regionu, na terenie Mazur, w tym m.in.: Twierdza Boyen w Giżycku, bunkry Mamerki – Przystań, „Wilczy szaniec" w Gierłoży),
  - zespoły koszar wojskowych w wielu miastach (np. w Olsztynie, Ostródzie, Giżycku, Bemowie Piskim, Orzyszu, Węgorzewie),
  - zabytki techniki (np. Kanał Elbląski, Kanał Mazurski, wiadukty w Olsztynie i Stańczykach, Ełcka Kolej Wąskotorowa, most obrotowy w Giżycku),
  - znaczna przewaga budownictwa murowanego nad drewnianym,
- miejsca związane z dziedzictwem niematerialnym, w tym upamiętniające wydarzenia historyczne (np. Bitwa pod Grunwaldem) bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji (np. miejsca związane z Mikołajem Kopernikiem, Ignacym Krasickim),
- pomniki historii: Frombork – zespół katedralny, Grunwald – Pole Bitwy, Kanał Elbląski, Święta Lipka – sanktuarium pielgrzymkowe i Lidzbark Warmiński – zamek biskupów warmińskich,
- miasta o średniowiecznej metryce,
- aleje przydrożne,
- obiekty archeologiczne (np. wczesnośredniowieczna osada Truso w Janowie Pomorskim, gm. Elbląg – stanowisko archeologiczne, liczne grodziska i kurhany)
- gwara warmińska wpisana na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- miasta należące do sieci Cittaslow.

2.5. Charakterystyka zabytków województwa pod kątem ich rozmieszczenia, czasu powstania, stylu, powszechności lub unikatowości występowania

Rozmieszczenie poszczególnych grup zabytków oraz ich nasycenie w powiatach jest wynikiem rozwoju i zasięgu osadnictwa w kolejnych fazach czasowych, rozwoju sieci osadniczej i parafialnej, zmiany granic politycznych i konfesyjnych, zmian administracyjnych. Pierwsza faza osadnictwa w państwie krzyżackim obejmowała środkową i północną część terytorium. Na tym obszarze lokowano średniowieczne miasta i wsie, budowano założenia obronne, zakładano sieć parafialną (dzisiaj powiaty w północnej i środkowej części województwa). Na północnych i wschodnich terenach państwa krzyżackiego już od XV wieku kształtowała się wielka własność, co skutkowało powstawaniem rozległych dóbr ziemskich, licznych dworów i pałaców oraz parków (powiaty bartoszycki, kętrzyński, ostródzki, węgorzewski, giżycki, olecki, gołdapski). W związku z tym w powiatach północnych i środkowych (braniewski, bartoszycki, elbląski, iławski, kętrzyński, lidzbarski, olsztyński, ostródzki) występuje większe nasycenie obiektów o charakterze rezydencjonalnym, znacząca jest też grupa obiektów średniowiecznych, w tym bardzo liczna grupa zamków, obwarowań miejskich i murowanych kościołów gotyckich (miejskich i wiejskich). Tereny na zachód od rzeki Pasłęki (powiaty elbląski i częściowo ostródzki) należą do Żuław albo znajdują się w obrębie ich wpływów kulturowych. Bardzo wyraźną grupę zabytków na tych terenach stanowią domy podcieniowe wywodzące się z tradycji mennonickich.

W XVII i XVIII wieku na Warmii dominowały wsie chłopskie, majątki biskupie lub szlacheckie były średniej wielkości (głównie powiaty olsztyński i braniewski, w niewielkim zakresie kętrzyński, ostródzki, bartoszycki). Na terenach państwa pruskiego ma miejsce wielka akcja osadnicza obejmująca głównie powiaty południowe (nidzicki, piski, szczycieński), powstają liczne wsie chłopskie, o niewielkich areałach i drewnianej zabudowie, powszechnej aż do połowy XX wieku (dostępność budulca).

Włączenie Warmii w granice państwa pruskiego w 1772 roku i zmiany jakie zaszły w XIX wieku (prawodawstwo pruskie, sekularyzacja majątków kościelnych, rozwój przemysłu, reformy agrarne, narodziny burżuazji, upowszechnianie dostępu do sztuki), w znacznym stopniu ujednoliciły krajobraz kulturowy regionu. W tym procesie uniwersalizacji (dzisiaj powiedzielibyśmy jeszcze globalizacji) ważną rolę odegrały przepisy prawne regulujące zasady i formy zabudowy, wzorniki zabudowy mieszkalnej i użyteczności publicznej, style i trendy architektoniczne. Na terenie całego królestwa Prus powszechne stają się budynki realizowane według państwowych wzorów i pod nadzorem królewskich urzędników (szkoły wiejskie, leśniczówki, domy ludowe, robotnicze osiedla wiejskie, dróżniczówki). Postęp cywilizacyjny jest przyczyną pojawienia się zupełnie nowego rodzaju obiektów. Są to dworce kolejowe wraz z zabudową mieszkalną, mosty, wiadukty, przepusty, urządzenia hydrotechniczne. Charakterystycznym elementem Warmii i Mazur stały się aleje przydrożne, których najwięcej zachowało się w powiatach: bartoszyckim, ostródzkim, kętrzyńskim, olsztyńskim, braniewskim, węgorzewskim.

Województwo warmińsko-mazurskie charakteryzuje wyjątkowe nasycenie zabytkami gotyckimi. Jest to liczebnie stosunkowo niewielka grupa (315 obiektów), jednak bardzo znacząca z uwagi na wysokie walory architektoniczne i artystyczne oraz bardzo często pierwotny stan zachowania. Do tej grupy należą zamki krzyżackie, biskupie i kapitulne, liczne, w tym również wiejskie kościoły, bramy i baszty miejskie oraz systemy obwarowań. Z powodu długiego trwania gotyku praktycznie nie występują na tym terenie zabytki architektury renesansowej. Dużą i znaczącą grupę stanowiły natomiast obiekty architektury i budownictwa barokowego. Duży ich udział procentowy można było do połowy XX wieku odnotować w zabudowie miejskiej, szczególnie miast Warmii (Braniewo, Lidzbark Warmiński, Orneta). Znaczne straty poniosła ta zabudowa wraz z końcem II wojny światowej (Braniewo) lub w latach powojennych, kiedy rozbierano wciąż zachowane barokowe kamienice z podcieniami arkadowymi (Reszel, Lidzbark Warmiński). W grupie zabytków barokowych obecnie najwięcej odnotowuje się kościołów (warmińskie sanktuaria pielgrzymkowe, ewangelickie kościoły dworskie i parafialne) oraz dworów i pałaców (Bęsia w gm. Kolno, Dawidy w gm. Pasłęk, Drogosze w gm. Barciany, Kwitajny w gm. Pasłęk, Nakomiady w gm. Kętrzyn, Smolajny w gm. Dobre Miasto). Najwięcej zabytków w regionie pochodzi z XIX wieku i prezentuje tak wiele form stylowych, jak wiele ich w tym stuleciu było. Dominuje, zwłaszcza pod koniec XIX wieku eklektyzm i historyzm, ale wielką popularność, szczególnie w architekturze sakralnej ma neogotyk. Stosunkowo niewiele w regionie jest obiektów secesyjnych oraz domów w typie *Landhaus*, bardzo popularnych w innych rejonach Niemiec (chociażby na Dolnym Śląsku). Architektura modernistyczna poza nielicznymi przykładami jest przykładem połączenia nowoczesności z mieszczańską tradycją.

Występują też dwa typy obiektów, które charakterystyczne są tylko dla pewnych, ściśle określonych terenów i to aż do połowy XX wieku. Na katolickiej Warmii są to kapliczki, na terenach ewangelickich cmentarze lokalizowane w atrakcyjnych widokowo miejscach, przy każdej wsi. Kapliczki występują na terenach całego powiatu olsztyńskiego i braniewskiego oraz na skrajach powiatów kętrzyńskiego, ostródzkiego i bartoszyckiego. Wyraźne dominanty w krajobrazie otwartym ewangelickich Mazur tworzą cmentarze.

W przypadku obiektów uznanych za szczególnie cenne, ich szczególna wartość nie jest jednostkowa, ale wynika z całego kontekstu terytorialno – kulturowego (np. zespół pruskich i krzyżackich grodzisk znajdujących się w rejonie Ostródy, Olsztynka i Lubawy; zespół grodzisk pruskich w rejonie Weklic, zespól kurhanów na terenie powiatu nidzickiego).

Do obiektów o szczególnych wartościach należy na terenie województwa kilka miast o bardzo czytelnym układzie przestrzennym oraz dobrze zachowanym zespole historycznej zabudowy. Niewątpliwie do najlepszych przykładów należą Reszel i Górowo Iławeckie. Reszel, miasto z zachowanym średniowiecznym rozplanowaniem rynku, trzema historycznymi przedmieściami, gotyckim zamkiem, farą i fragmentami obwarowań miejskich, klasycystycznym ratuszem oraz jednorodną zabudową przyrynkową z początku XIX wieku, to niewątpliwie najlepiej zachowany historyczny ośrodek miejski w województwie. Malowniczo położone Górowo Iławeckie, z zachowaną zabudową i układem przestrzennym jest jednym z najładniejszych i najbardziej wartościowych miast regionu. Do wyróżniających się ośrodków miejskich w regionie, z uwagi na zachowaną dość dobrze historyczną zabudowę oraz wnętrza urbanistyczne należą Barczewo, Działdowo, Jeziorany, Mrągowo, Srokowo.

Charakterystycznymi grupami zabytków na terenie województwa są murowane z czerwonej cegły licowej, gotyckie zamki (zamek biskupów warmińskich w Lidzbarku Warmińskim, zamek kapituły warmińskiej w Olsztynie, zamek krzyżacki w Barcianach, dawny zamek krzyżacki wraz z majdanem w Bezławkach w gm. Reszel, od XVI wieku kościół), gotyckie kościoły (m.in. Orneta, Reszel. Olsztyn, Elbląg, Jeziorany, Morąg, Dobre Miasto, Pasym, Sątopy w gm. Bisztynek, Unikowo w gm. Bisztynek, Łabędnik w gm. Bartoszyce, Wozławki w gm. Bisztynek, Sątoczno w gm. Korsze, Mołtajny w gm. Barciany), średniowieczne warownie (wzgórze katedralne we Fromborku z katedrą, kanoniami i systemem obronnym, inkastelowany kościół św. Jerzego w Kętrzynie) oraz obwarowania miejskie (m.in. Pasłęk, Lubawa). Z okresu nowożytnego pochodzą przede wszystkim warmińskie sanktuaria pielgrzymkowe (Święta Lipka w gm. Reszel, Krosno w gm. Orneta, Stoczek Klasztorny w gm. Kiwity, Międzylesie Lidzbarskie w gm. Dobre Miasto, Glotowo wraz z XIX-wieczną kalwarią w gm. Dobre Miasto, Chwalęcin w gm. Orneta). Na terenach protestanckich wyróżniają się kościoły o wysmakowanej, niemal pałacowej architekturze, powstające w kręgu idei i patronatu dworskiego (Kamieniec, Kwitajny), grupa budowli wywodzących się ze szkoły Karla Friedricha Schinkla (m.in. Lidzbark Warmiński, Wielbark, Mikołajki, Dobre Miasto) o cechach klasycystycznych oraz grupa kościołów z początku XX wieku nawiązująca do średniowiecznej architektury obronnej miast hanzeatyckich (Spychowo w gm. Świętajno, Wejsuny w gm. Ruciane-Nida, Kociołek Szlachecki w gm. Pisz). Charakterystycznym dla całego regionu, wyróżniającym się pod względem architektonicznym i artystycznym, jest grupa kościołów neogotyckich z przełomu XIX i XX wieku (Kobułty w gm. Biskupiec, Biesowo w gm. Biskupiec, Olsztyn – kościół NSPJ, Ełk, Kętrzyn), wyróżniająca się wysokim poziomem architektonicznym i artystycznym. Do wyjątków należą świątynie modernistyczne, jedną z ciekawszych i wybitniejszych realizacji jest kościół wybudowany w dawnym zespole zakładu leczniczo-opiekuńczego Bethesda w Węgorzewie. Wśród nielicznych, zachowanych obiektów dziedzictwa żydowskiego należy wymienić przede wszystkim synagogę w Barczewie oraz żydowski dom oczyszczeń (Bet Tahara) przy cmentarzu żydowskim w Olsztynie.

W północnej i zachodniej części województwa znajdują się najbardziej reprezentacyjne, wielkoobszarowe założenia rezydencjonalne z barokowymi pałacami, głównie z XVIII wieku oraz krajobrazowymi parkami (Drogosze w gm. Barciany, Sztynort w gm. Węgorzewo, Kwitajny w gm. Pasłęk) z XIX wieku, często ze śladami kompozycji barokowych z wcześniejszych okresów. W zachodniej części województwa zachowała się niewielka grupa obiektów stanowiących świadectwo kultury mennonickiej (cmentarze menonickie, chałupy podcieniowe).

Należy podkreślić, że wyjątkowo cenny w regionie jest krajobraz kulturowy, łączący wysokie walory przyrodnicze (urozmaicona rzeźba terenu, jeziora, rzeki, lasy) z równie cennym i w znacznej części zachowanym pejzażem historycznym (panoramy, sylwety wsi i miasteczek, otwarcia widokowe, historyczne zagospodarowanie terenów, układ przestrzenny wsi i zabudowa). Jego wyróżnikiem jest sieć alei przydrożnych, zachowana wzdłuż większości dróg. Cennym komponentem tego krajobrazu są układy przestrzenne miast i wsi (założenia urbanistyczne i ruralistyczne). W przypadku ośrodków miejskich, których układy urbanistyczne wpisane są do rejestru zabytków, są one wstępnie rozpoznane i potencjalnie chronione. Potencjalnie, ponieważ brakuje aktualnych studiów historyczno-konserwatorskich dla niemal wszystkich. W przypadku układów wiejskich brakuje podstawowego rozpoznania, a liczba chronionych układów ruralistycznych, w stosunku do całości, jest śmiesznie niska.

2.6. Działalność inwestycyjna dotycząca zabytków i ich otoczenia

Działalność inwestycyjna dotycząca zabytków nieruchomych polegająca na ich zagospodarowaniu, użytkowaniu, prowadzeniu badań, prac i robót, odbywa się zgodnie z przepisami ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami i wymaga uzgodnień i zaleceń wojewódzkiego konserwatora ochrony zabytków. Inwestycje mogą dotyczyć

bezpośrednio zabytków lub ich otoczenia. Ich zakres i jakość mają istotne znaczenie dla ochrony dziedzictwa kulturowego.

W większości przypadków różnego rodzaju inwestycje dotyczące obiektów zabytkowych, mogą być utrudnione z uwagi na ich stan techniczny, niekompletne i nieaktualne gminne ewidencje zabytków, brak gminnych programów opieki nad zabytkami, problemy własnościowe oraz niedostateczną liczbę dotacji przeznaczanych na prace remontowe i zabezpieczające.

Według raportu NIK[3], jedynie niewielka część zabytków nieruchomych znajduje się w dobrym stanie, ze względu na ich pierwszorzędne znaczenie dla kultury polskiej (np.: sanktuarium pielgrzymkowe w Św. Lipce, sanktuarium pielgrzymkowe w Stoczku Klasztornym, Kanał Elbląski, wzgórze katedralne we Fromborku z katedrą, kanoniami i systemem obronnym)[4].

Niektóre obiekty zabytkowe w związku z przeprowadzonymi inwestycjami, zmieniły swoje dotychczasowe funkcje, co zapobiegło ich doszczętnemu zniszczeniu, np. zamek w Olsztynie został częściowo zaadaptowany na muzeum, zamek Biskupów Warmińskich w Lidzbarku Warmińskim oraz zamek w Rynie – na obiekty hotelowe, zamek w Bezławkach (gmina Reszel) przekształcony w XVI w. na kościół, a jego dziedziniec na cmentarz[5]. Zmiana użytkowania obiektu zabytkowego, związana z działalnością inwestycyjną, może być bardzo korzystna dla zabytku i stanowić dla niego szansę przed popadaniem w ruinę.

Znaczna część zabytków nieruchomych – w szczególności obiekty rezydencjonalne i zespoły budynkowo-parkowe, stanowiące własność publiczną (Skarb Państwa i jednostki samorządu terytorialnego), wymagają natychmiastowych działań ratowniczych ze względu na ich postępującą degradację[6]. Ze względu na zły stan techniczny część zabytków jest niedostępna dla użytkowników lub turystów (np.: zamek w Szymbarku, Pałac w Białej Oleckiej, Pałac w Klewkach)[7].

Zły stan techniczny zabytków, w tym grożący zawaleniem się, generuje wiele problemów związanych z działalnością inwestycyjną lub zniechęca potencjalnych inwestorów z uwagi na duży nakład prac naprawczych oraz wysokie koszty. Postępująca degradacja obiektów zabytkowych jest często wynikiem braku odpowiednich aktualnych przeglądów technicznych, wymaganych przepisami prawa. Obiekty zabytkowe nie posiadają odpowiednich instalacji technicznych (m.in.: elektrycznych, przeciwwłamaniowych, przeciwpożarowych), bądź ich instalacje wymagają natychmiastowych napraw. Ponadto wiele zabytków jest niedostatecznie zabezpieczonych przed niszczącymi warunkami atmosferycznymi i klimatycznymi oraz włamaniami i pożarami.

Zmiany własnościowe obiektów zabytkowych związane ze zmianami ustroju politycznego nie zawsze wpływały na nie korzystnie. Dotyczyło to w szczególności zamków i zespołów dworskich i pałacowych, przejmowanych przez PGR-y lub inne jednostki państwowe, później przez osoby prywatne. Wieloletnie zaniedbania w utrzymaniu zabytków oraz liczne przebudowy obiegające od sztuki konserwatorskiej, doprowadziły większość zespołów dworskich, pałacowych i folwarcznych do złego stanu technicznego, utraty walorów zabytkowo-historycznych, bądź do ruiny (zamek w Barcianach, zamek w Szymbarku, pałac w Klewkach).[8]

Główną przyczyną degradacji zabytków nieruchomych jest zbyt mały nakład środków finansowych na prace remontowe i utrzymanie zabytków. Pozyskiwane fundusze na prace przy zabytkach są niewspółmierne w stosunku do zgłaszanych potrzeb.

Gminne programy opieki nad zabytkami mogą stanowić ważny element w procesie inwestycyjnym dotyczącym zabytków. Programy mają na celu m.in.: ochronę zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego oraz zahamowanie procesów ich degradacji i doprowadzenie do poprawy stanu zachowania. Ponadto określają warunki współpracy z właścicielami zabytków, eliminujące sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków.

Problem posiadania aktualnych gminnych programów opieki nad zabytkami lub ich brak sięga skali krajowej. Według raportu przeprowadzonego w 2018 r. przez Najwyższą Izbę Kontroli[9] na blisko 100 badanych jednostek samorządowych w kraju żadna nie dysponowała aktualnym i kompletnym programem opieki nad zabytkami (obowiązek sporządzenia od 2003 r., art. 81 ust. 1 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami). Brak

[3] źródło: „Informacja o wynikach kontroli prawidłowości gospodarowania i nadzoru nad wybranymi zabytkami w latach 2004-2008", Najwyższa Izba Kontroli, Delegatura w Rzeszowie, Rzeszów, marzec 2010 r.,
[4] źródło: www.nid.pl,
[5] źródło: www.polskiezabytki.pl,
[6] źródło: „Informacja o wynikach kontroli prawidłowości gospodarowania i nadzoru nad wybranymi zabytkami w latach 2004-2008", Najwyższa Izba Kontroli, Delegatura w Rzeszowie, Rzeszów, marzec 2010 r.,
[7] źródło: www.polskiezabytki.pl,
[8] źródło: www.polskiezabytki.pl,
[9] źródło: „Ochrona zabytków w województwie lubuskim na wypadek sytuacji kryzysowych", Raport NIK, grudzień 2018 r.,

programów opieki nad zabytkami może ograniczać podjęcie działań inwestycyjnych związanych z zabytkiem, w wyniku czego zmniejszają się szanse m.in. na poprawę stanu ich zachowania oraz na zwiększenie atrakcyjności zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych.

Działalność inwestycyjna wokół zabytków powinna być prowadzona świadomie i zgodnie ze sztuką konserwatorską. Brak odpowiedniej wiedzy, dotyczącej możliwych zagrożeń dla zabytków, zarówno wśród właścicieli zabytków, jak i inwestorów oraz urzędników, może mieć katastrofalne i nieodwracalne skutki. Niekontrolowane przebudowy, dobudowy, remonty w postaci niewłaściwie dobranych materiałów budowlanych oraz detali architektonicznych, nienawiązujących do stanu historycznego, mogą powodować bezpowrotną utratę cennych wartości zabytkowych obiektów. Również wprowadzanie nowych, nieodpowiednich form budowlanych i źle dobranej kolorystyki oraz zmiana gabarytów, odbiegających od stanu historycznego, może zdegradować wartościowe walory obiektu.

Zagrożenie dla zabytków stanowi także dokonywanie wtórnych podziałów i parcelacji obiektów i zespołów zabytkowych, czego skutkiem może być zniekształcenie zabytkowej formy wpisanej w przestrzeń. Dlatego też ważna jest odpowiednia edukacja i podnoszenie świadomości społecznej o wartościach zabytków i tożsamości regionalnej i lokalnej oraz przestrzeganie przepisów prawa dotyczących ochrony i opieki nad zabytkami.

Obecnie, na podstawie przepisów prawnych, ochroną mogą być objęte jedynie obiekty zabytkowe, w tym obiekty budowlane lub ich zespoły oraz układy urbanistyczne i ruralistyczne. Otoczenie zabytków, o ile nie jest objęte ww. ochroną prawną nie podlega ochronie, w związku z tym niewłaściwe sytuowanie obiektów budowlanych z nieuwzględnieniem historycznych uwarunkowań może zniekształcić cenną historycznie i kulturowo przestrzeń. Przykładem obiektów ingerujących w krajobraz, lokalizowanych w bezpośrednim sąsiedztwie obszarów cennych kulturowo i krajobrazowo są fermy hodowlane, wiatraki, obiekty wielkopowierzchniowe. Niekontrolowana ekspansja inwestycyjna na obszarach otaczających zabytki, często wynikająca z presji inwestorów, w tym chaotyczne procesy rozwoju zabudowy miast i wsi, mogą ingerować w historyczne układy urbanistyczne i ruralistyczne i powodować ich deformację oraz utratę zabytkowych wartości.

W związku z powyższym ochroną powinny być objęte przedpola obiektów zabytkowych, układów i zespołów urbanistycznych i ruralistycznych oraz sylwety historycznych miejscowości.

2.7. Charakterystyka zabytków województwa pod kątem stanu zachowania

Układy urbanistyczne i ruralistyczne

Wszystkie zabytki obszarowe objęte ochroną konserwatorską zachowały historyczne rozplanowanie z okresu powstania miasta. Ponad połowa – 33 obiekty – zachowały je w stopniu wysokim, pozostałe 27 obiektów w większym lub mniejszym stopniu. Wśród obiektów o bardzo dobrym stopniu zachowania przeważają średniowieczne układy urbanistyczne z dobrze zachowanym ukształtowaniem terenu, widocznymi pozostałościami obwarowań i fos, wjazdami do miasta (mosty, bramy, pozostałości po bramach), dawnymi przedmieściami, kwartałami zabudowy i parcelacją. W tej grupie znajdują się również 4 zespoły osiedli mieszkaniowych o zachowanej kompozycji i wnętrzach urbanistycznych oraz 3 zespoły ruralistyczne o zachowanych układach i powiązaniach funkcjonalno-przestrzennych oraz otwarciach widokowych i powiązaniach z otaczającym krajobrazem. W pozostałych, częściowo przekształcanych, głównie przez wprowadzanie nowych rozwiązań komunikacyjnych lub zacieranie podziałów historycznych (kwartały i parcele), nadal czytelny jest rysunek planu, fragmenty siatki ulic, układ drogowy, ukształtowanie terenu. Analogicznie sytuacja kształtuje się w odniesieniu do zachowania ekspozycji zabytkowego obszaru. Prawie połowa z nich zachowała te walory w stopniu bardzo wysokim. Przejawem tego stanu rzeczy są dobrze zachowane panoramy, z dobrze widocznymi dominantami i bryłą zabudowy. W kilkunastu przypadkach ekspozycja jest częściowo zaburzona poprzez wprowadzenie elementów dysharmonizujących lub wręcz przesłaniających historyczną panoramę (Dobre Miasto – elewatory, Kętrzyn i Barczewo – wysokie, współczesne kominy i wieże). Czasami są to elementy występujące tylko z jednej strony Miasta (Dobre Miasto), czasami z kilku dróg dojazdowych (Kętrzyn, Barczewo). Część zabytków obszarowych nie wyróżnia się szczególną ekspozycją, ani walorami widokowymi. We wpisach zabytków obszarowych strefy ochrony konserwatorskiej 15 obiektów posiada zapis o wyznaczeniu otoczenia, w formie pierścienia o określonym promieniu. Różnie można intepretować zakres tej ochrony, w domyśle przyjmuje się, że jest to strefa buforowa dla danego obszaru, a nie otoczenie chronione same w sobie. Sprawą sporną są również nieprecyzyjnie wyznaczone granice.

Najsłabiej zachowana jest historyczna zabudowa. Tylko na dziewięciu obszarach zachowana jest w stopniu bardzo dobrym. Cztery z nich to osiedla mieszkaniowe w Elblągu, jedno to zabudowa wsi Kadyny, pozostałe to cztery miasta: Górowo Iławeckie, Kurzętnik, Orneta i Reszel. Stan zachowania zabudowy na pozostałych obszarach jest bardzo zróżnicowany, zarówno pod względem liczebności, jak i stopnia zachowania autentycznej substancji. Do miast gdzie zachował się jej znaczny odsetek należą m.in. Barczewo, Jeziorany, Lubawa, Nowe Miasto Lubawskie, Morąg, Mrągowo, Srokowo. Pustką architektoniczną można nazwać miasta, gdzie do dzisiaj znaczna część historycznych parcel jest pusta. Są to m.in. Bisztynek, Dąbrówno, Kisielice, Miłakowo, Pieniężno, Susz, Zalewo. Wśród odbudowywanych ośrodków z nową, powojenną zabudową i zachowanymi w niewielkim stopniu historycznymi obiektami są m.in.: Gołdap, Olecko, Orzysz, Pisz, Kętrzyn, Giżycko, Ełk.

Utrata wartości zabytkowych obszarów występuje najczęściej z dwóch powodów. Największe zagrożenia to niekontrolowane remonty i modernizacje zabudowy, powiązane z wprowadzaniem ahistorycznych form i materiałów oraz nowa zabudowa wprowadzona w miejsce historycznej (pustki, plomby, wyburzenia) o formach i gabarytach odbiegających od charakteru zabudowy wcześniejszej lub sąsiedniej (jeśli jest historyczna). Wprowadzenie nowych, dysharmonijnych, często agresywnych form, czy to poprzez remont i modernizację czy nową inwestycję, prowadzi do zniszczenia wartości obiektów historycznych wyrażających się w materiale, technologii, wrażeniu estetycznym i wyrazie plastycznym. Mniejszym, choć znaczącym zagrożeniem jest adaptacja budynków do nowych funkcji, w wyniku której dochodzi do przeskalowania obiektów, wprowadzenia form dysharmonijnych, zacierania historycznego charakteru wnętrza urbanistycznego lub samego budynku. Również brak miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego prowadzi do dezorientacji i chaosu przestrzennego.

Zabytki nieruchome z wyłączeniem układów przestrzennych

Zgodnie z danymi zawartymi w raporcie Narodowego Instytutu Dziedzictwa[10] spośród 5767 obiektów wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych województwa warmińsko-mazurskiego 348 obiektów (6,13% zabytków w rejestrze) jest zagrożonych, a 42 (0,74% zabytków w rejestrze) utraciło wartości.

Zgodnie z kryteriami, jakie przyjęto w raporcie zabytki zagrożone to te, które są w bardzo złym stanie technicznym lub znajdują się stanie katastrofy budowlanej, zaś zabytki o utraconych wartościach to te, które straciły autentyzm i integralność w stopniu tak znacznym, że kwalifikują się do skreślenia z rejestru zabytków.

Zabytki zagrożone to obiekty zdegradowane, często będące w złym stanie technicznym lub na krawędzi katastrofy budowlanej, ciągle jednak zachowujące autentyzm materii i formy. Te w najgorszym stanie często są pozbawione dachów i części murów, wnętrza są zdewastowane, brakuje sklepień lub stropów, stolarek, instalacji. Słowem ruina. Do takich obiektów zaliczają się: ruiny gotyckich kościołów w Osetniku w gm. Orneta, Pacółtowie w gm. Grunwald, Fiszewie w gm. Gronowo Elbląskie, ewangelickiego kościoła z kręgu K.F. Schinkla w Kobułtach w gm. Biskupiec, chałupy w Jelonkach w gm. Rychliki nr 27, 56, 85, obora-stodoła w Łęczach w gm. Tolkmicko, oranżeria w Kwitajnach w gm. Pasłęk; pałace i dwory w Słobitach w gm. Wilczęta, Kamieńcu w gm. Susz. Najwięcej zagrożonych zabytków rejestrowych znajduje się w powiatach olsztyńskim (37), elbląskim (29), gołdapskim (26), braniewskim (26), węgorzewskim (21) oraz iławskim i kętrzyńskim (po 20), najmniej występuje w powiatach nowomiejskim (2) i nidzickim (9) oraz w Elblągu (5) i Olsztynie (7). Jeśli przeliczymy stosunek liczby obiektów zagrożonych do liczy obiektów wpisanych do rejestru zabytków w powiatach to największe zagrożenia odnotowano w północnym pasie województwa. Są to powiaty gołdapski (19,12%), węgorzewski (14,69%) i braniewski (12,75%), najmniejsze w powiecie nowomiejskim (1,74%) oraz w miastach Olsztynie (1,51%) i Elblągu (2,49%)[11].

Liczebnie największą grupę zabytków zagrożonych stanowią dawne cmentarze ewangelickie (70 obiektów, co stanowi 12,09 % zagrożonych spośród wszystkich cmentarzy wpisanych do rejestru zabytków), co wiąże się głównie z brakiem użytkownika oraz zespoły rezydencjonalne, wśród których zagrożonych jest 55 siedzib mieszkalnych (19,37% spośród wszystkich wpisanych do rejestru zabytków) oraz 51 obiektów zabytkowej zieleni (11,56% zabytkowej zieleni wpisanej do rejestru wpisanych do rejestru zabytków). Przyczyn zaniedbań tych obiektów jest wiele i są bardzo złożone. Zagrożenia dotyczą wielkich rezydencji pozostających w stanie ruinie od wojny, bądź wyeksploatowanych i porzuconych w różnych okresach, dworów i parków oddanych w dzierżawę wraz z areałem rolnym, również obiektów zaniedbywanych przez właścicieli celowo lub w związku z trudnościami natury ekonomicznej. Szczególna jest też sytuacja parków dworskich, gdzie na zaniedbania człowieka nakłada się też naturalna sukcesja roślinna. Najmniej w województwie zagrożonych jest zamków (2 obiekty) i zabytków obronnych

[10] Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w województwie warmińsko-mazurskim. Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi A i C), Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa 2017, www.nid.pl,

[11] Wskaźnik procentowy oznacza stosunek liczby zabytków zagrożonych do całkowitej liczby zabytków w danym powiecie, i odnosi się do zabytków rejestrowych,

(3 obiekty), co wiąże się przede wszystkim z wysoką oceną ich wartości, zarówno ze względu na metrykę, jak i walory architektoniczne, a w związku z tym priorytetowym traktowaniem przy planowaniu zadań związanych z ochroną zabytków.

Najwięcej obiektów zagrożonych to zabytki, które powstały w XIX wieku (189 obiektów) drugą, mniejszą o połowę grupę tworzą zabytki, które powstawały od XVI do XVIII wieku, przy czym i w jednym, i w drugim przypadku stanowi to od 6% do 8% procent obiektów znajdujących się w każdej z grup. Z uwagi na konstrukcję i materiał z jakiego wybudowano obiekt, najwięcej zagrożeń występuje w grupie zabytków drewnianych. Nie znajduje to odzwierciedlenia w liczbach bezwzględnych (190 obiektów murowanych, 24 obiekty drewniane), ale w skali procentowej (4,42 % wśród obiektów murowanych, 5,40 % wśród obiektów drewnianych). Wiąże się to z pewnością z mniejszą trwałością budulca, jakim jest drewno.

W przypadku niektórych obiektów ich przetrwanie, a także możliwości prac konserwatorskich stoją pod znakiem zapytania. Są to obiekty znajdujące się w stanie tak daleko posuniętej ruiny, że ich remont sprowadzałby się do rekonstrukcji prawie całego obiektu (pałac w Prośnie w gm. Korsze, pałac w Arklitach w gm. Barciany). Są takie, które mogą nie przetrwać kilku najbliższych lat (stajnia i kuźnia w Drogoszach w gm. Barciany, pałac w Silginach w gm. Barciany) lub już się zawaliły (Reszel, ul. Rynek 33). Ale są też takie, które jeszcze niedawno znajdowały się na skraju katastrofy budowlanej, zaś obecnie są wyremontowane (Reszel, plebania).

Pozornie niski odsetek zabytków zagrożonych jawi się jako bardzo wysoki, jeżeli weźmiemy pod uwagę, że obejmuje on wąską grupę obiektów znajdujących się w stanie totalnej destrukcji. Wśród zabytków zakwalifikowanych w raporcie do grupy obiektów o różnym stanie zachowania istnieje liczna grupa obiektów zachowana w dostatecznym lub złym stanie technicznym, wymagających podjęcia pilnych prac i remontów. Zatem skala potencjalnych potrzeb i interwencji konserwatorskich dotyczy znacznie większej liczby obiektów, niż wynikałoby to z samej liczby obiektów sklasyfikowanych jako zagrożone.

Prawidłowością, jaka daje się zauważyć to fakt, że najmniej zagrożonych zabytków jest w dwóch największych miastach regionu, w Olsztynie (7 obiektów, 1,51% zasobu miasta) i Elblągu (5 obiektów, 2,49% zasobu miasta). Na korzyść wyróżnia się też powiat nowomiejski, gdzie znajduje się najmniej zagrożonych zabytków w całym regionie (2 obiekty, 1,74% zasobu powiatowego).

Największym zagrożeniem dla zabytków jest brak użytkownika, znacznie mniejsze znaczenie ma to czy nowa funkcja koliduje z pierwotną, czy nie. W tym ostatnim przypadku większe znaczenie ma sposób użytkowania, zgodny lub nie ze standardami konserwatorskimi, niż kontynuacja bądź nie pierwotnej funkcji. Do najczęstszych przyczyn zagrożeń należy brak właściwej pielęgnacji i prac konserwatorskich, jak również zużycie konstrukcji bądź materiału.

Wśród zabytków zagrożonych znajdują się obiekty różne pod względem funkcji czy czasu powstania. Należą do nich zarówno obiekty z okresu średniowiecza (fragmenty murów obronnych w Górowie Iławeckim, kościół w Borkach w gm. Bartoszyce, zamek w Pieniężnie), czasów nowożytnych (kaplica rodowa Groebenów przy kościele w Łabędniku w gm. Bartoszyce, pałac w Bęsi w gm. Kolno) czy XIX- i XX-wieczne. Są to również duże zespoły rezydencjonalno-parkowe (Gładysze i Słobity w gm. Wilczęta, Sztynort w gm. Węgorzewo), jak i warmińskie kapliczki, czy małe ewangelickie cmentarze. Wszystkie są świadectwem przeszłości, tym cenniejszym, że w obliczu masowej migracji dawnych mieszkańców, są one często jedynym ogniwem łączącym współczesnych mieszkańców z historią tych ziem.

Utrata wartości związana jest przede wszystkim ze złym stanem technicznym/zniszczeniem substancji, przekształceniami obiektów, brakiem konserwacji, rozbiórkami powiązanymi z odbudową w nowej formie. Na terenie województwa wśród obiektów wpisanych do rejestru zabytków utrata wartości nastąpiła w przypadku 42 obiektów, co pozornie stanowi niewielki odsetek. Trzeba jednak zauważyć, że w raporcie NID do grupy tej zaliczono zabytki właściwie kwalifikujące się do skreślenia z rejestru zabytków. Nie zakwalifikowano do niej, ani do grupy zabytków zagrożonych, licznych obiektów, które w wyniku zaniedbań lub przeprowadzonych remontów i modernizacji w znacznym stopniu te wartości straciły. Są to najczęściej skromne i ubogie w detal budynki mieszkalne, tworzące urbanistyczną tkankę małych miasteczek. Po docieplenia ścian styropianem, wymianie stolarki otworowej i pokrycia dachu, praktycznie przestają być identyfikowane z zabytkiem. Ten proces „modernizacji" nabrał dynamiki na przełomie XX i XXI wieku i stale się nasila. Powoduje to degradację znacznej części zabytkowej materii, szczególnie w małych miastach.

Zabytki ruchome

Zabytki ruchome to obiekty szczególnie narażone na zniszczenia, uszkodzenia lub kradzież. Są to dzieła sztuki różnej wielkości, trwale lub nie związane z elementami architektury, zabezpieczone gorzej lub lepiej, zarówno przed czynnikami natury przyrodniczej (pożar, powódź, huragan), jak też działalnością człowieka (kradzież, fizyczne

zniszczenie lub uszkodzenie). Dzieła sztuki wypełniające kościoły i kaplice województwa znajdują się w bardzo różnym stanie. Obiekty drewniane, a takich jest najwięcej są narażone na działanie szkodników osłabiających strukturę drewna lub wręcz je niszczących, na działanie wilgoci, która występuje w większości budowli i jest przyczyną degradacji drewna, powstawania ubytków i zniszczeń nie tylko elementów drewnianych, ale także warstw malarskich i polichromii. Wreszcie obiekty te są po prostu narażone na niszczące działanie czasu (pociemniałe werniksy, sztywne płótna podobrazia, zanieczyszczone warstwy malarskie, osłabione ołowiane ramy witraży, zetlałe tkaniny szat liturgicznych). Każdy, nawet niewielki kościół w regionie, to co najmniej kilkadziesiąt zabytków ruchomych, na które składają się przynajmniej jeden ołtarz (kilka rzeźb, minimum jeden obraz), ambona, naczynia liturgiczne, meble kościelne, ewentualne polichromie ścienne i witraże. Jeśli przemnożymy to przez ponad 300 zabytkowych kościołów i kaplic to liczba ta stanie się bardzo duża. Dodajmy do tego skromne, ale stanowiące również część rejestru zabytków ruchomych, wyposażenie obiektów użyteczności publicznej i liczba ta jeszcze wzrośnie. Z uwagi na wysoki poziom artystyczny wielu dzieł oraz ich ogromną wartość historyczną i naukową, a jednocześnie zły stan zachowania większości z nich i brak wystarczających środków finansowych na konserwację poziom zagrożenia tych obiektów należy ocenić jako bardzo wysoki.

Zabytki archeologiczne

Zgodnie z danymi z raportu NID 130 (45,45%) stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków jest zagrożonych. Zagrożenie obejmuje obiekty, które zachowały wartości zabytkowe, jednak są one zagrożone częściową ich utratą. Ponadto wyodrębniono stanowiska, które częściowo utraciły wartości zabytkowe, jednak ich wpis do rejestru jest w dalszym ciągu zasadny. Takich zabytków wśród wszystkich wpisanych do rejestru jest 58 (20,28%).

Skala i wpływ zagrożeń na stan zachowania poszczególnych obiektów są zróżnicowane. Największy ubytek wartości zabytkowych odnotowano w przypadku obiektów, gdzie nie jest możliwe wyłączenie gruntu z użytkowania. Przykładem są nawarstwienia kulturowe 29 starych miast, gdzie w wyniku inwestycji następuje systematyczna utrata wartości zabytkowych. Analogicznie przedstawia się sytuacja obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie prywatnych posesji, pól uprawnych i łąk. W takim przypadku szczególnie narażone na utratę wartości zabytkowych są stanowiska płaskie. Część obiektów ujętych w rejestrze została wpisana już jako stanowiska częściowo zniszczone, co zostało fragmentarycznie odnotowane w decyzjach. W przypadku kilku grodzisk wystąpiło zjawisko utraty wartości zabytkowych w czasach historycznych, kiedy obiekty te zostały wykorzystane na miejsca cmentarzy rodowych. W ten sposób mimo częściowej utraty wartości pierwotnych, pojawiła się wartość wynikająca z wtórnej formy użytkowania która nie zawsze znalazła odzwierciedlenie w przedmiocie i uzasadnieniu decyzji.

Najwięcej obiektów zagrożonych, wpisanych do rejestru zabytków znajduje się na terenie powiatu kętrzyńskiego – 19 (6,64% ogólnego zasobu), elbląskiego – 17 (5,94%), następnie kolejno olsztyńskiego i ostródzkiego – po 14 (4,9%), nidzickiego – 13 (4,55%), iławskiego – 9 (3,15%), giżyckiego – 7 (2,45%), bartoszyckiego – 6 (2,1%), szczycieńskiego i ełckiego – po 5 (1,75%), lidzbarskiego, mrągowskiego i oleckiego – po 4 (1,4%), w pozostałych – po jednym lub dwa.

Powyższe proporcje znajdują również swoje potwierdzenie w odniesieniu do udziału procentowego zabytków zagrożonych, które częściowo utraciły swoje wartości zabytkowe. Najwięcej takich zabytków jest odpowiednio w powiecie kętrzyńskim – 11, elbląskim – 9, ostródzkim – 8, olsztyńskim – 6, bartoszyckim i szczycieńskim – po 4, 3 w iławskim, po dwa w braniewskim, ełckim, giżyckim i nidzickim, w pozostałych – po 1.

Do najczęstszych zagrożeń należą: rozorywanie pól, prowadzona gospodarka leśna, działanie sił natury, inwestycje (największy odsetek zagrożeń – 32,5% wśród wszystkich zabytków zagrożonych), wydobywanie kruszyw, rabunek, inne. Do ostatniej kategorii należy zaliczyć takie działania jak zaśmiecanie obiektów zabytkowych, wykorzystywanie ich powierzchni w celach rekreacyjnych (palenie ognisk, biwakowanie itp.), zabudowa terenów wokół stanowisk uniemożliwiająca dostęp do nich, zaorywanie i zasiewanie dróg i ścieżek umożliwiających dostęp, grodzenie terenu stanowiska jako wyłącznej własności prywatnej bez możliwości dostępu, itp.

3. OCHRONA ZASOBÓW ZABYTKOWYCH

Zasób zabytkowy województwa warmińsko-mazurskiego jest bogaty i zróżnicowany. Tworzą go liczne przykłady urbanistyki i ruralistyki, architektury i budownictwa, techniki i budownictwa inżynieryjnego, zieleni komponowanej, malarstwa, rzeźby i rzemiosła, wreszcie obiekty archeologiczne. Nie wszystkie są wpisane do rejestru zabytków. Nie dlatego, że są mniej wartościowe, czy cenne, ale dlatego, że do tej pory nie zostały przebadane i zewidencjonowane. Trzeba pamiętać, że rejestr nie jest zamknięty. Co roku wydaje się kilka czy kilkanaście decyzji o wpisaniu nowych obiektów. Dzieje się tak, ponieważ z upływem czasu przewartościowuje się nasz osąd dotyczący wcześniejszych epok czy prądów w sztuce. Historyzm czy secesja traktowane w latach 50. XX wieku jako bezguście, czy modernizm do niedawna jeszcze kojarzony tylko z jego wypaczeniami z czasów PRL-u, to epoki, o których długo nie wspominano w katalogach sztuki. Secesja dopiero w latach 70. XX wieku, a modernizm w ostatnim okresie zostały zrehabilitowane. Definiowane są też nowe kategorie zabytków. Klasycznym przykładem jest pojęcie krajobrazu kulturowego. Jako odrębny typ zabytku został on dostrzeżony i wpisany do ustawy o ochronie zabytków w 2003 roku. Liczba i rodzaj zabytków wpisanych do rejestru zabytków często jest też wypadkową uwarunkowań formalnych, organizacyjnych, finansowych oraz odbiciem polityki konserwatorskiej (lub jej braku). Wyjątkowo duża liczba cmentarzy wpisanych do rejestru zabytków na terenie powiatów ełckiego, gołdapskiego, oleckiego, piskiego, często tworzących najliczniejszą grupę zabytków w danym powiecie nie tyle odzwierciedla stan zasobu, ile aktywność konserwatorską w tym obszarze. Podobnie w przypadku powiatu olsztyńskiego wyjątkowo duża liczba zabytków sakralnych (307 obiektów, w stosunku do średniej w innych powiatach 40-50 obiektów) nie oznacza znacznie wyższej liczby kościołów czy kaplic, tylko liczne wpisy kapliczek przydrożnych z terenu południowej Warmii. W powiecie szczycieńskim do rejestru zabytków wpisanych jest 130 obiektów drewnianych, w sąsiednim powiecie piskim jedynie 19 obiektów. Oba powiaty są porównywalne pod względem liczby obiektów budownictwa drewnianego. Wysoka liczba wpisów w powiecie szczycieńskim związana jest z akcją wykonywania kart ewidencyjnych zabytków budownictwa drewnianego realizowaną w ramach programu ministerialnego, jaka miała miejsce w województwie olsztyńskim (powiat szczycieński), podczas gdy w sąsiednim województwie suwalskim (pow. piski) brak było takich działań (chociaż nie obiektów). Trzeba zatem pamiętać, że zaprezentowane poniżej dane nie mogą stanowić podstawy do wyciągania ostatecznych wniosków na temat liczby wszystkich zabytków w województwie, ani pod względem funkcji, ani czasu powstania, ani materiału czy konstrukcji. Nie świadczą też o tym, czy dany obszar jest mniej czy bardziej nasycony zabytkami. Jest to informacja na temat zabytków wpisanych do rejestru. Z drugiej strony jest to zbiór w pewnym sensie reprezentatywny i odzwierciedla charakterystyczne tendencje. Jest też zbiorem danych liczbowych i dlatego pozostanie podstawą do poniższych rozważań.

Zgodnie z art. 7 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami formami ochrony zabytków są:

a) wpis do rejestru zabytków (na podstawie decyzji właściwego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków);
b) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa (minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego);
c) uznanie za pomnik historii (na mocy rozporządzenia Prezydenta RP);
d) utworzenie parku kulturowego (na podstawie uchwały rady gminy);
e) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (na podstawie uchwały rady gminy);
f) ustalenia ochrony w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego (na podstawie decyzji właściwego organu).

Poniżej przedstawiono charakterystykę zabytków w zakresie następujących form ochrony: wpis do rejestru zabytków nieruchomych, pomnik historii, park kulturowy.

3.1. Rejestr zabytków

Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi trzy rejestry zabytków rejestr zabytków nieruchomych (rejestr A), rejestr zabytków ruchomych (rejestr B) i rejestr zabytków archeologicznych (rejestr C).

Rejestr zabytków nieruchomych i rejestr zabytków archeologicznych prowadzone są od zakończenia II wojny światowej. Rejestr zabytków ruchomych prowadzony jest od początku lat 70. XX wieku. Pierwsze wpisy to rok 1972. Do tego czasu zabytki ruchome traktowane były dość zdawkowo. Najczęściej wpisywane były do rejestru zabytków

nieruchomych w następujący sposób: *wpisuje się kościół wraz z wyposażeniem*. Ten ogólnikowy zapis nie zawierał nawet spisu obiektów, stąd dzisiaj trudno ustalić czy obiekt jest objętych ochroną konserwatorską. W praktyce te wpisy nie są uznawane. Jeśli obiekt nie jest wpisany do rejestru zabytków ruchomych (B), to znaczy, że nie jest objęty ochroną konserwatorską.

Rejestr zabytków nieruchomych (rejestr A)

Według danych Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie z marca 2019 roku w Rejestrze zabytków nieruchomych województwa warmińsko-mazurskiego (dalej: Rejestr, Rejestr zabytków) jest ujętych 5226 decyzji. Decyzja o wpisie do rejestru zabytków nieruchomych może dotyczyć 1 obiektu lub zespołu obiektów. Różne podejście w liczeniu decyzji i obiektów w decyzji jest prawdopodobnie przyczyną rozbieżności w danych liczbowych dotyczących zasobów zabytków nieruchomych: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Olsztynie (stan na marzec 2019) – 5226, Narodowy Instytut Dziedzictwa – 5923 (stan na wrzesień 2016 r.), www.danepubliczne.gov.pl – 6311 (stan na wrzesień 2016 r.), www.mapy.zabytek.gov.pl – 6279 (stan na wrzesień 2016 r.).

Według danych „Raportu o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce”[12] województwo warmińsko-mazurskie z liczbą zabytków ujętych w decyzjach o wpisie do rejestru zabytków nieruchomych plasuje się na 4. pozycji w kraju (najwyższą pozycję uzyskało województwo dolnośląskie, najniższą – świętokrzyskie). Województwo osiągnęło również wysoką, bo drugą pozycję w kraju pod względem nasycenia zabytkami wpisanymi do rejestru zabytków – liczba zabytków w przeliczeniu na 1000 mieszkańców (wg stanu na 30 kwietnia 2016 r.) wynosiła 4,1. Najwyższy wskaźnik odnotowano w województwie lubuskim (4,2), najniższy – w województwie śląskim (0,9) [13].

Decyzje o wpisie do rejestru zabytków nieruchomych obejmuje praktycznie wszystkie kategorie zabytków. Są to układy urbanistyczne, ruralistyczne i zespoły budowlane, dzieła architektury i budownictwa, dzieła architektury obronnej, zabytki techniki i zakłady przemysłowe, cmentarze, parki, ogrody i inne dzieła komponowanej zieleni, miejsca pamięci.

Poniższa analiza zasobów zabytkowych ujętych w Rejestrze odnosi się do liczby decyzji w Rejestrze zabytków – 5226 wg danych WUOZ w Olsztynie z marca 2019 r.

Najwięcej decyzji o wpisie do rejestru zabytków wydano w centralnej, północnej i zachodniej części regionu. Spośród 5226 decyzji o wpisie do Rejestru ponad połowa (55,4%) dotyczyła zabytków zlokalizowanych w miastach. Analiza Rejestru zabytków wskazuje, że istnieją wyraźne dysproporcje pomiędzy liczbą wpisów obiektów miejskich w stosunku do wiejskich, z wyraźną przewagą tych pierwszych. Dysproporcję pogłębia fakt, że na obszarach wiejskich ochroną objęte są głównie zabytki sakralne lub związane z majątkami ziemskimi. Nieliczne są wpisy budowli związanych z codziennym życiem wsi, z wyjątkiem tzw. budownictwa ludowego (tj. drewnianego lub konstrukcji mieszanej). W ten sposób na marginesie pozostają całe obszary krajobrazu wiejskiego, tak charakterystycznego i stanowiącego o specyfice regionu.

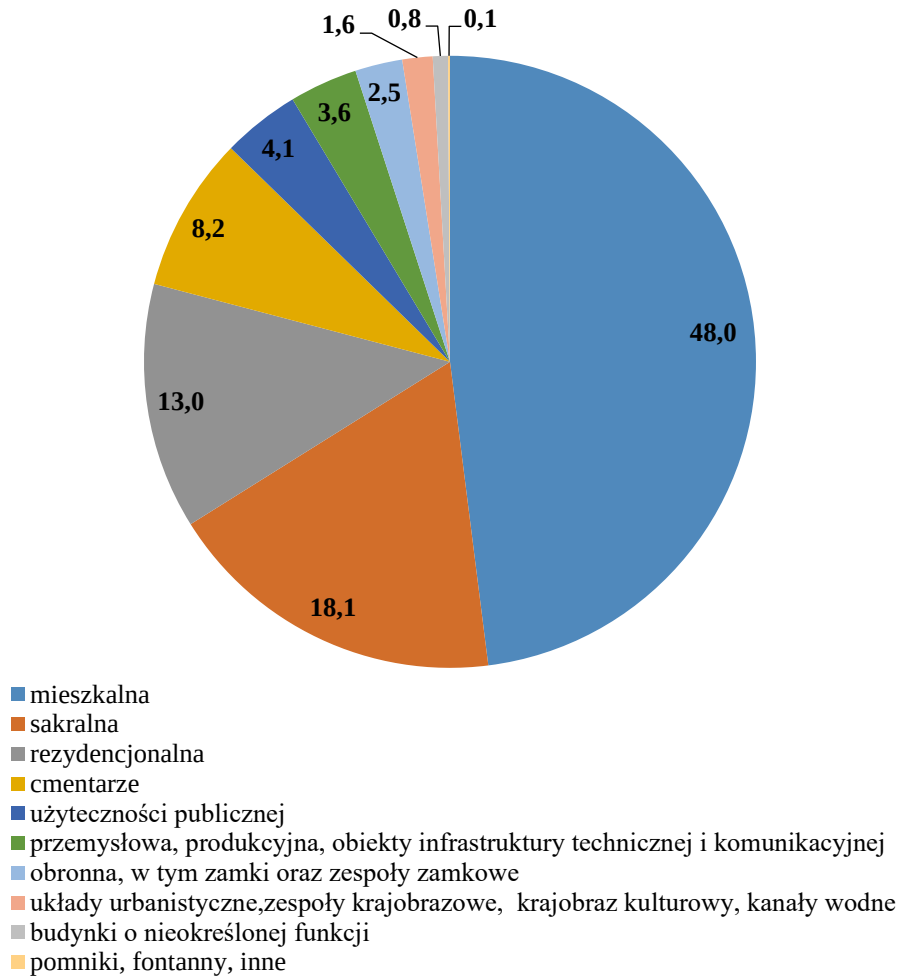
Biorąc pod uwagę miasta, największą liczbę decyzji wydano w Olsztynie (436), Elblągu (415) i Jezioranach (129). Najmniej w Rucianem-Nidzie – tylko 6 zabytków. Spośród obszarów wiejskich najwięcej decyzji wydano w gminie Purda (62), w gminie Srokowo (60) i na obszarze wiejskim gminy Dobre Miasto (60) oraz na obszarze wiejskim gminy Węgorzewo (57). Tylko 1 decyzję o wpisie do Rejestru wydano w gminie Janowiec Kościelny Mapa 3.

Z analizy decyzji o wpisie do Rejestru w odniesieniu do funkcji obiektów zabytkowych, wynika że prawie połowa decyzji dotyczyła wpisu zabudowy mieszkaniowej (budynki mieszkalne, wille, kamienice) oraz zabudowy mieszkalno-usługowej. Blisko 1/5 decyzji stanowiły wpisy obiektów sakralnych: kościołów, klasztorów, kaplic, kapliczek, kanonii, kostnic oraz bram klasztornych. Dużą grupę stanowią również obiekty rezydencjonalne, w tym założenia dworsko-pałacowe, dworsko-folwarczne, dwory oraz tereny zieleni – 13% decyzji. Wyróżniającą się liczbowo grupę obiektów stanowią również cmentarze. Pozostałe decyzje dotyczą zabudowy użyteczności publicznej, zabudowy przemysłowej i obiektów infrastruktury technicznej i komunikacyjnej, obronnej, układów i zespołów urbanistycznych, ruralistycznych oraz innych. Wykres 1 ilustruje procentowy udział poszczególnych decyzji w zależności od funkcji obiektów zabytkowych.

[12] źródło: „Raport o stanie zachowania zabytków nieruchomych w Polsce, Zabytki wpisane do rejestru zabytków (księgi rejestru A i C)”, 2017, Narodowy Instytut dziedzictwa, Warszawa,

[13] źródło: www.nik.gov.pl: Raport Najwyższej Izby Kontroli „Ochrona zabytków w województwie lubuskim na wypadek sytuacji kryzysowych” – prezentacja”,

Wykres 1. Funkcje obiektów zabytkowych w decyzjach o wpisie do Rejestru zabytków nieruchomych województwa warmińsko-mazurskiego (udział procentowy)

Źródło: na podstawie Rejestru zabytków nieruchomych województwa warmińsko-mazurskiego, stan na marzec 2019 r.

Z analizy liczby decyzji o wpisie do Rejestru zabytków nieruchomych przypadającej na 1000 mieszkańców w miastach województwa warmińsko-mazurskiego wynika, że najwyższy wskaźnik odnotowano w Jezioranach (39,6), Młynarach (24,0) i Sępopolu (22,8); najniższy w Ełku (0,6), Iławie (0,9) i Giżycku (1,2). Na obszarach wiejskich województwa: najwyższe wartości wskaźnika w gminach Srokowo (15,0), Lubomino (13,0) i Dubeninki (11,0), zaś najniższe w Janowcu Kościelnym (0,3). Mapa 4

Do Rejestru zabytków nieruchomych województwa warmińsko-mazurskiego wpisanych jest 57 układów urbanistycznych (historyczne obszary miast – 52 wpisy, osiedla lub układ ulicy – 5 wpisów), 4 układy ruralistyczne oraz jeden krajobraz kulturowy. Objęte ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków układy urbanistyczne (52 wpisy) to głównie staromiejskie centra związane z obszarem średniowiecznej lub nowożytnej lokacji (zachodnia i centralna część województwa – dawne województwo elbląskie i olsztyńskie). Są to również większe obszary miejskie obejmujące teren historycznej zabudowy, od założenia miasta po początek XX wieku (wschodnia część województwa, dawne województwo suwalskie). Ochroną objęte są też układy urbanistyczne 4 osiedli mieszkaniowych (Elbląg) oraz układ urbanistyczny ulic Elbląskiej i Podgórnej w Ornecie wraz z zabudową. Wśród osiedli elbląskich jedno – osiedle Kajki – to duże założenie przestrzenne z modernistycznym rozplanowaniem i zabudową, trzy pozostałe to niewielkie osiedla, zaplanowane i wybudowane z godnie z koncepcjami budownictwa socjalnego lat 20. i 30. XX wieku. Układ urbanistyczny ulic Elbląskiej i Podgórnej w Ornecie to historyczne przedmieście i trakt prowadzący z Ornety do Elbląga. Trzeba podkreślić, że znaczna część domów na tej ulicy zachowała jeszcze charakter XIX-wiecznej, niskiej

zabudowy typowej kiedyś dla małych miast regionu. Wśród układów ruralistycznych ochroną objęte są wsie Kadyny w gm. Tolkmicko, Kamieniec w gm. Susz, Klon w gm. Rozogi, Tropy Elbląskie w gm. Elbląg. Zabudowa wiejska Kamieńca i Kadyn jest powiązana funkcjonalnie z istniejącym i chronionym układem rezydencjonalnym (park, pałac i folwark). Kamieniec to wieś dworska układem przestrzennym i zabudową folwarczno-pracowniczą z XVIII wieku. Kadyny to wieś cesarska, o charakterze wiejsko-robotniczym, z układem przestrzennym kształtowanym w duchu koncepcji urbanistycznych z przełomu XIX i XX wieku i zabudową projektowaną przez berlińskich architektów. Bardzo ciekawym, unikalnym wręcz układem była wieś Tropy Elbląskie, na Żuławach Wiślanych, której główną oś komunikacyjną stanowił kanał z zabudową wznoszoną po jego obu stronach (obecnie zabudowa zniszczona). Zabudowa wsi Klon, w znacznej części zmodernizowana i przekształcona, należała do najcenniejszych i największych zespołów architektury drewnianej na terenie województwa.

W 2016 roku do rejestru zabytków wpisany został *Krajobraz kulturowy części Wyspy Giżyckiej położony na przedpolach Twierdzy Boyen w Giżycku.* Postępowanie administracyjne dotyczące tego wpisu rozpoczęto w roku 2015 na wniosek Polskiego Komitetu Narodowego Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS.

Rejestr zabytków ruchomych (rejestr B)

Zabytki ruchome stanowią niezwykle cenny zasób województwa warmińsko-mazurskiego. Głównie jest to sztuka sakralna, a przynajmniej taka jest rozpoznana i zewidencjowana. Wojewódzki Konserwator Zabytków z urzędu nie ma dostępu do kolekcji prywatnych, stąd ewidencjonuje głównie obiekty stanowiące własność kościołów i związków wyznaniowych, instytucji pożytku publicznego, własność państwową, samorządową i państwowych spółek, słowem takie, do których jest dostęp publiczny. Pozostałe może zewidencjonować tylko na życzenie właściciela. Sam wpis do rejestru zabytków od 2003 roku może być dokonany tylko na wniosek właściciela, z wyjątkiem zagrożenia lub wywiezienia cennego zabytku poza granice państwa. Chociaż jeszcze nie wszystkie dzieła znalazły się w ww. rejestrze, to jego struktura – ponad 90% zabytków rejestrowych to wyposażenie kościołów i kaplic – odpowiada rzeczywistości. Zdecydowana większość dzieł sztuki w naszym regionie to sztuka sakralna, należąca do kościołów. Kolekcje prywatne są nieliczne, a wyposażenie obiektów świeckich zachowane również w niewielkim stopniu. Wśród kolekcji prywatnych objętych ochroną konserwatorską znajdują się: wyposażenie pracowni pisarza Zbigniewa Nienackiego, kolekcja przedmiotów etnograficznych z Wierzna Wielkiego, kilka zabytkowych pojazdów, witraże lub piece najczęściej stanowiące wyposażenie budowli użyteczności publicznych oraz dość nietypowy wpis sarkofagi z kaplicy pałacowej w Drogoszach w gm. Barciany.

Na wyposażenie kościołów składa się bogaty i zróżnicowany zbiór dzieł sztuki od średniowiecza po czasy współczesne (obrazy Jerzego Nowosielskiego), reprezentujące wiele dziedzin sztuki: malarstwo, malarstwo ścienne, rzeźbę, snycerkę, rzemiosło artystyczne, złotnictwo, tkaninę, stolarszczyznę, itp. Zabytki gotyckie stanowią liczebnie niewielki, ale znakomity pod względem wartości artystycznych i historycznych, zbiór obrazów, rzeźb, złotnictwa. Zachowały się też nieliczne już gotyckie ołtarze oraz zespoły polichromii ściennych. Renesans jest reprezentowany dość skromnie, jednak z najwyższą klasą. W kościele bernardynów w Barczewie, w bocznej kaplicy św. Antoniego znajduje się kenotafium (nagrobek bez pochówku) kardynała Andrzeja Batorego i jego brata Baltazara, prawdopodobnie wykonany w warsztacie van der Blocków w Gdańsku, w 1598 roku. Zasadnicza część wystroju kościołów Warmii i Mazur pochodzi z XVII i XVIII wieku, charakteryzuje ją wysoki poziom artystyczny, twórcze przetwarzanie wzorców z Europy oraz duży udział lokalnych twórców. Znakomita większość gotyckich świątyń, i to zarówno katolickich, jak i protestanckich, na nowo wyposażana otrzymuje barokowy wystrój wnętrz. W epoce potrydenckiej rozbudowują się nowe formy kultu, przybywa obrazów i rzeźb, powstają nowe ołtarze i ambony oraz zespoły mebli. W kościołach protestanckich, nie mniej bogato wyposażonych, pojawiają się rozbudowane epitafia pastorów, mieszczan i patronów kościoła, ławy kolatorskie i empory dekorowane obrazami oraz snycerką, prospekty organowe. Wiele z tych obiektów, zwłaszcza w kościołach ewangelickich, nie miało szczęścia przetrwać końca II wojny światowej oraz czasów powojennych, to co pozostało uzmysławia znaczenie i kunszt dziedzictwa przeszłości.

Zabytki archeologiczne (rejestr C)

Według danych Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie (stan na marzec 2019 r.) liczba wydanych decyzji o wpisie zabytków archeologicznych do Rejestru zabytków wynosiła 288, co stanowiło 3,8% liczby wydanych decyzji o wpisie zabytków archeologicznych do rejestru zabytków nieruchomych w Polsce (7628).

Spośród 288 zabytków archeologicznych tylko 10% (30) jest zlokalizowanych w miastach. Najwięcej stanowisk jest zlokalizowanych w północno-centralnej części województwa oraz na krańcach północno-zachodnich i na południowym zachodzie. Na obszarach wiejskich województwa najwięcej stanowisk archeologicznych wpisano do rejestru zabytków w gminach: Janowiec Kościelny (20), Elbląg (11) i Tolkmicko (9). W miastach

województwa warmińsko-mazurskiego jest 30 stanowisk, z czego najwięcej – 3 stanowiska w Bartoszycach, po 2 stanowiska w 7 miastach i po 1 stanowisku w 22 miastach. W 20 miastach nie zlokalizowano stanowisk archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków. Mapa 5

Liczba stanowisk archeologicznych w województwie, dla których nie wydano dotychczas decyzji o wpisie do rejestru zabytków nieruchomych wynosi 12 tys., co stanowi 2,9% takich stanowisk w kraju (417,9 tys.).

Najliczniejsza grupą zabytków ujętych w Rejestrze stanowią stanowiska archeologiczne o własnej formie terenowej (łącznie 214 – 75% zasobu). Wśród nich dominują grodziska, których jest 164, co stanowi 57% ogólnego zasobu wpisanego do Rejestru zabytków. Kolejną grupę stanowią pojedyncze groby kurhanowe i cmentarzyska kurhanowe – łącznie 37 stanowisk (ok. 13% zasobu); następnie kopce i wały graniczne – po 5 obiektów (razem ok. 3,5%). Fortyfikacje reprezentowane są przez jedno stanowisko w powiecie ełckim, podobnie infrastruktura, którą reprezentuje stanowisko w powiecie nidzickim – dwie groble (Smolany – Żardawy). Specyfiką regionu w kategorii stanowisk o własnej formie terenowej są osady obronne – 2 obiekty (Maradki w gm. Sorkwity i Mażany w gm. Kętrzyn). Do stanowisk, dla których przyjąć można, że posiadają własną formę terenową zaliczyć należy również osady nawodne, stanowiące kolejną specyfikę regionu jeżeli chodzi o formę osadniczą. Na terenie województwa wpisane zostały dwa tego typu stanowiska (Mołtajny w gm. Barciany i Gil Wielki w gm. Miłomłyn).

Wśród stanowisk płaskich najliczniejszą grupę reprezentują stanowiska o funkcji osadniczej, do których zaliczone zostały miasta (nawarstwienia kulturowe starych miast) – 29 stanowisk oraz osady – 24 stanowiska; również dwa obozowiska neolityczne i kompleks osadniczy. Do stanowisk płaskich zaliczona została również grupa cmentarzysk reprezentowana przez 9 obiektów.

3.2. Pomniki historii

Za pomniki historii w województwie warmińsko-mazurskim do tej pory uznane zostały „Frombork – zespół katedralny", „Lidzbark Warmiński – zamek biskupów warmińskich", „Święta Lipka – sanktuarium pielgrzymkowe", „Grunwald – Pole Bitwy", „Kanał Elbląski" – razem 5 wpisów obejmujących 23 obiekty.

„Frombork – zespół katedralny", to unikatowy zespół o charakterze sakralno-obronnym, którego centralnym punktem jest gotycka katedra p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, konsekrowana w 1342 roku, z bogatym, głównie barokowym wystrojem wnętrza. W skład zespołu uznanego za pomnik historii wchodzą otaczające katedrę zabudowania, m.in. kapitularz, Dom Kustosza, kurie wewnętrzne, obwarowania, wieża Radziejowskiego.

„Lidzbark Warmiński – zamek biskupów warmińskich" wybudowany w drugiej połowie XIV wieku, to jedno z najważniejszych i najlepiej zachowanych dzieł gotyckiej architektury rezydencjonalno-obronnej w Polsce. O jego unikatowości świadczą wysokie walory gotyckiej architektury ceglanej, rozbudowane i różnorodne sklepienia gwiaździste, bogaty zespół zachowanych polichromii, dwukondygnacyjne krużganki.

„Święta Lipka – sanktuarium pielgrzymkowe" położone tuż za granicą historycznej Warmii, przy drodze z Reszla do Kętrzyna, to wyjątkowej klasy barokowy zespół sakralny, złożony z kościoła p.w. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny, czworoboku otaczających go krużganków z narożnymi kaplicami oraz jednoskrzydłowego budynku klasztoru. Powstało na przełomie XVII i XVIII stulecia, prace na zewnątrz i wewnątrz kościoła trwały do połowy XVIII wieku. Wyposażenie kościoła tworzy jednorodny zespół, wyróżniający się poziomem artystycznym.

„Grunwald – Pole Bitwy" upamiętnia jedną z największych bitew średniowiecznej Europy. Krajobraz pola bitwy zachował się do dzisiaj prawdopodobnie w niezmienionej formie. Obszar został wyodrębniony w 1960 roku, wówczas też rozpoczęto budowę zespołu pomnikowego (obelisk, 30-metrowe maszty i amfiteatr) autorstwa Jerzego Bandury i Witolda Cęckiewicza.

„Kanał Elbląski", do dziś funkcjonujący zabytek sztuki inżynieryjnej, powstał w latach 1844 – 1881, aby usprawnić śródlądowy przewóz towarów do portu w Elblągu. Trasa prowadzi przez sztuczne przekopy, groble oraz jeziora. System kanałów, śluz i pochylni tworzy drogę wodną o długości ok. 210 km. Jest to budowla liniowa, hydrotechniczna, w której zastosowano nowatorskie rozwiązania z zakresu mechaniki i hydrotechniki. Dzisiaj wykorzystywany jest w celach turystycznych.

3.3. Park kulturowy

Do tej pory na terenie województwa warmińsko-mazurskiego został powołany jeden park kulturowy: **Park Kulturowy Warmińskiej Drogi Krajobrazowej Gietrzwałd – Woryty** utworzony w 2009 roku na podstawie uchwały Rady Gminy Gietrzwałd.

3.4. Wojewódzka ewidencja zabytków

Wojewódzka ewidencja zabytków niewpisanych do rejestru zabytków stanowi podstawę do objęcia ich ochroną i umieszczenia ich w rejestrze zabytków nieruchomych. Ewidencję zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków w formie kart ewidencyjnych.

Wojewódzka ewidencja zabytków obejmuje 7729 decyzji o wpisie (stan na marzec 2019 r.). Jeden wpis może obejmować jeden obiekt zabytkowy lub ich zespół. Pod względem funkcji największy udział (35%) stanowiły budynki mieszkalne, cmentarze – 24%, założenia dworskie, pałacowe i folwarczne – 12%. Pozostałe obiekty ujęte w ewidencji z podziałem na funkcje to m.in.: obiekty obronne i wojskowe, kościoły, budynki użyteczności publicznej, kaplice i kapliczki, aleje i tereny zieleni. Najwięcej zabytków ujętych w gminnej ewidencji zabytków jest zlokalizowanych we wschodniej części województwa.

Biorąc pod uwagę miasta, najwięcej decyzji o wpisie do gminnej ewidencji zabytków jest w Lidzbarku Warmińskim (358), zaś najmniej w Pasłęku i Kisielicach (po 1). Na obszarach wiejskich najwięcej decyzji o wpisie wydano w gminie Dźwierzuty (386), zaś najmniej w gminie Biskupiec, Dąbrówno, Lelkowo, Wilczęta, Gronowo Elbląskie, Elbląg i Milejewo (po 1). W sześciu gminach wiejskich (Iława, Lubawa, Młynary, Markusy, Łukta i Grunwald) nie ujęto w ewidencji żadnego zabytku. Mapa 6

3.5. Lista Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO

Na obszarze województwa warmińsko-mazurskiego nie występuje żaden obiekt wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO. Związek Gmin Kanału Ostródzko-Elbląskiego i Pojezierza Iławskiego rozpoczął procedurę wpisania Kanału Elbląskiego na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO. Ze względu na długą, nawet kilkuletnią procedurę wpisywania obiektu na listę UNESCO, Związek zdecydował się na złożenie wniosku o wpisanie na listę jedynie zespołu pięciu pochylni: Buczyniec, Kąty, Oleśnica, Jelenie i Całuny, które zostały zmodernizowane w ramach rewitalizacji Kanału.

4. MUZEA

Jednym z najważniejszych elementów systemu sprawowania opieki nad zabytkami są placówki o charakterze muzealnym[14]. Muzeum jako instytucja powołana jest do gromadzenia, badania i sprawowania opieki nad obiektami posiadającymi wartość artystyczną lub historyczną; pełni funkcje ochronne i edukacyjne.

Rolą i funkcją muzeów zgodnie z ustawą jest gromadzenie zabytków, katalogowanie i naukowe opracowywanie zgromadzonych zbiorów, przechowywanie zabytków we właściwych warunkach, zabezpieczanie i konserwacja zbiorów, urządzanie wystaw, organizowanie badań. Poza tą działalnością szczególne znaczenie ma prowadzenie działalności edukacyjnej, artystycznej i wydawniczej, udostępnianie zbiorów do celów edukacyjnych i naukowych, zapewnianie właściwych warunków zwiedzania oraz korzystania ze zbiorów. Muzea również prowadzą działalność oświatową w postaci odczytów, koncertów, konkursów, warsztatów, lekcji muzealnych, jak i działalność wydawniczą, badawczą czy usługową.

Jednym ze źródeł informacji dotyczących działalności muzealnej są dane statystyczne. Poniżej scharakteryzowano muzea funkcjonujące na terenie województwa warmińsko-mazurskiego w oparciu o dane statystyczne.

W województwie warmińsko-mazurskim w roku 2017 działało 31 muzeów i oddziałów muzealnych (wg GUS), w tym w gestii samorządu gmin, powiatów i miast na prawach powiatu pozostawało 12. Na przestrzeni siedmiu lat liczba obiektów wzrosła o 4 obiekty, w tym o 3 samorządowe. Trend wzrostowy utrzymywał się w całym kraju.

Województwo warmińsko-mazurskie z liczbą muzeów i oddziałów muzealnych plasuje się na 13 miejscu w kraju, a zasób ten stanowi 3% wszystkich obiektów w Polsce. Obiekty te rozmieszczone są nierównomiernie, w większości w miastach. Jednakże różnorodność tematyczna instytucji sprawia, że województwo dysponuje ciekawą ofertą.

Miastem wyróżniającym się pod względem liczby instytucji muzealnych jest Olsztyn, gdzie zlokalizowane są 3 muzea. Pod względem rodzaju i typu placówek najliczniejszą grupę wśród 31 muzeów w regionie stanowią muzea regionalne (6 obiektów) i historyczne (5 obiektów), w dalszej kolejności biograficzne (4 obiekty), artystyczne, etnograficzne, militarne, interdyscyplinarne, (po 3 obiekty).[15]

W 2017 roku wg GUS liczba zwiedzających muzea w regionie wynosiła 670 tys. osób i był to wzrost o 130 tys. w stosunku do 2010 roku (około 24%), niemniej jednak liczba ta stanowi zaledwie 1,8% odwiedzających wszystkie muzea w kraju (11 pozycja w kraju). Największym zainteresowaniem wśród zwiedzających cieszyły się muzea we Fromborku (prawie 140 tys. odwiedzających w 2017 r.) i Muzeum Bitwy pod Grunwaldem w Stębarku (132 tys. odwiedzających). Znaczny wzrost zainteresowania w postaci licznych odwiedzin na przestrzeni siedmiu lat (2010-2017) odnotowały muzea w Stębarku pod Grunwaldem, Mrągowie, Lidzbarku Warmińskim. Wśród zwiedzających muzea ważną grupę stanowiła młodzież szkolna tj. około 15% ogółu zwiedzających muzea.

Zestawienie zwiedzających muzea i wystawy muzealne według rodzajów muzeów w województwie warmińsko-mazurskim w 2017 roku przedstawiało się następująco[17]: 200 tys. (30% zwiedzających) odwiedziło muzea historyczne, 158 tys. (24%) muzea biograficzne, 83 tys. muzeum na wolnym powietrzu (Muzeum Budownictwa Ludowego-Park Etnograficzny w Olsztynku)[16], 76 tys. (11%) muzea interdyscyplinarne, 63 tys. (9%) muzea regionalne i 56 tys. zwiedzających odnotowały muzea artystyczne.

Zgodnie z danymi GUS liczba regionalnych muzealiów[17], stanowiących wyposażenie muzeów działających na terenie Warmii i Mazur w 2017 roku wyniosła 268 197 tys. sztuk, co stanowi zaledwie 1,3% wszystkich muzealiów w kraju (14 lokata w kraju). Najliczniejsze zbiory posiadają muzea w Olsztynie (prawie 173 tys. sztuk), w dalszej kolejności muzea w Węgorzewie – 25 tys. i Elblągu – 20 tys. W większości muzeów regionu zbiory liczą od kilkuset do kilku tysięcy muzealiów.

---

[14] Jednostka organizacyjna, nienastawiona na osiąganie zysku, której celem jest gromadzenie i trwała ochrona dóbr naturalnego i kulturalnego dziedzictwa ludzkości o charakterze materialnym i niematerialnym, informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów, upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury polskiej oraz światowej, kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej oraz umożliwianie korzystania ze zgromadzonych zbiorów. (Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 720 ze zm.),

[15] „Kultura w 2017 r.", GUS,

[16] Dana pochodzi z ustaleń uzyskanych z muzeum (83 552 osoby – frekwencja w 2017 roku),

[17] Muzealiami są rzeczy ruchome i nieruchomości stanowiące własność muzeum i wpisane do inwentarza muzealiów. Muzealia stanowią dobro narodowe. (Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 720 ze zm.),

Okazją do popularyzacji muzeów w postaci nieodpłatnego poznawania polskiego dziedzictwa narodowego jest corocznie organizowana „Noc Muzeów". Z tej formy zwiedzania w 2017 r. w województwie skorzystało przeszło 13,6 tys. osób (o około 8 tys. więcej niż w 2010 r.)[18].

Muzea organizują cykliczne imprezy kulturalne, inicjatywy lokalne i społeczne w zakresie promocji dziedzictwa kulturowego. W 2017 roku w muzeach przeprowadzono 1574 lekcje muzealne, 1397 seansów filmowych, 1117 warsztatów, 323 odczyty, 92 imprezy plenerowe, 80 koncertów, 26 konkursów, 18 sesji i seminariów naukowych.

System zabezpieczeń muzeów województwa warmińsko-mazurskiego jest niewystarczający (poniżej średniej w kraju). W regionie 77% muzeów jest zaopatrzonych w system sygnalizacji włamania i napadu, około 70% w system sygnalizacji pożarowej a 38% obiektów posiada system telewizji dozorowej[19].

Przeprowadzona powyżej analiza danych statystycznych GUS dotycząca działalności muzealnej, daje pewien obraz funkcjonowania tego typu obiektów w województwie.

Poniżej odniesiono się szczegółowo do typów i rodzajów muzeów w województwie.

Na terenie województwa funkcjonują 24 muzea wraz z oddziałami, w tym podlegające samorządom województwa (12), powiatu (2), gmin (10) i ponad 60 placówek prywatnych lub należących do instytucji, kościołów, stowarzyszeń, fundacji.

Samorządowi Województwa Warmińsko-Mazurskiego podlegają:

– Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (wraz z siedmioma oddziałami) – Muzeum regionalne.
  Muzeum powstało w 1945 roku. Siedzibą jest XIV-wieczny zamek gotycki. Muzeum gromadzi pamiątki regionu z zakresu archeologii, historii i numizmatyki, sztuki dawnej i współczesnej, rzemiosła artystycznego, piśmiennictwa, kultury ludowej. Zbiory muzealne tworzą m.in. kolekcje: rzeźby gotyckiej, malarstwa religijnego Warmii, portretu holenderskiego, wyrobów konwisarskich i ludwisarskich, grafiki współczesnej.
  Muzeum posiada 7 oddziałów:
  - Dom „Gazety Olsztyńskiej" w Olsztynie – Muzeum regionalne.
    Muzeum Dom "Gazety Olsztyńskiej" istnieje od 1992 r. Siedzibą jest zrekonstruowany budynek, w którym w latach 1920–1939 mieściła się redakcja i drukarnia, niezwykle zasłużonej dla polskiej historii regionu, jedynej na Warmii polskiej gazety, ukazującej się od 1886 r., "Gazety Olsztyńskiej". Gromadzone w nim zbiory, jak i prezentowane wystawy związane są głównie z dziejami Warmii i Olsztyna, a także historią drukarstwa.
  - Muzeum Przyrody w Olsztynie – Muzeum przyrodnicze.
    Muzeum zostało powołane z dniem 1 stycznia 2000 r., jednak już wcześniej, od 1956 r., funkcjonował Dział Przyrody Muzeum Warmii i Mazur, a gromadzenie zbiorów przyrodniczych rozpoczęto w roku 1951. W zasobach muzeum są to w większości zbiory zoologiczne, botaniczne i geologiczne.
  - Muzeum Warmińskie w Lidzbarku Warmińskim – Muzeum regionalne.
    Muzeum mieści się w zamku biskupów z XIV wieku należącym do najcenniejszych zabytków architektury w Polsce, a od 2018 roku uznanego za pomnik historii. Placówka posiada w swych zbiorach m.in. pamiątki, dokumenty, obrazy i inne dzieła plastyczne oraz rzeźby związane z regionem. Wśród eksponatów znajduje się akt zawarcia II pokoju toruńskiego, na skutek, którego Warmia została włączona do Polski. Stała ekspozycja poświęcona jest znamienitym mieszkańcom zamku, głównie Ignacemu Krasickiemu (inne wybitne osobistości rezydujące lub goszczące tutaj to m.in.: Mikołaj Kopernik i Napoleon Bonaparte). Ponadto w refektarzu można obejrzeć wystawę malarstwa i sztuki średniowiecznej Warmii i Prus Krzyżackich.
  - Galeria „Zamek" w Reszlu.
    Galeria mieści się w skrzydle zamku biskupów warmińskich. Dwie duże sale wystawowe są miejscem ekspozycji. Galeria stała się swoistym ośrodkiem sztuki współczesnej w regionie. Franciszek Starowieyski swoją długoletnią pracą artystyczną, trwale wpisał się w historii kulturalnej Galerii „Zamek".
  - Muzeum im. J. G. Herdera w Morągu – Muzeum regionalne.
    Muzeum mieści się w dawnym pałacu Dohnów. Główna część stałej ekspozycji poświęcona jest patronowi muzeum i najwybitniejszemu z mieszkańców Morąga – niemieckiemu filozofowi i poecie Johannowi Herderowi. Prezentowane są tam jego najwybitniejsze dzieła czy traktaty filozoficzne, eksponaty związane z filozofem oraz portrety zarówno samego Herdera, jak i członków jego rodziny.
  - Muzeum Mazurskie w Szczytnie – Muzeum regionalne.

[18] „Kultura w 2017 r.", GUS,

[19] „Statystyka muzeów" Muzea w 2017 roku. Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów, Warszawa, 2018,

Muzeum zostało utworzone w 1945 r. na bazie ocalałych zbiorów Kreisheimatmuseum Ortelsburg. Muzeum posiada zbiory liczące obecnie tysiące muzealiów z dziedziny archeologii, historii, sztuki, etnografii, w tym sztuki ludowej, kartografii, numizmatyki oraz przyrody, a także księgozbiór naukowy wraz ze starodrukami, które dokumentują historię, dziedzictwo kulturowe i walory środowiska naturalnego regionu Mazur.

- Muzeum w Mrągowie – Muzeum regionalne.
  Muzeum powstało w 1969 roku. Siedzibą muzeum jest XIX-wieczny Ratusz Miejski oraz budynek tzw. Strażnicy Bośniackiej. Muzeum gromadzi pamiątki przeszłości regionu, powiatu i miasta Mrągowa z zakresu archeologii, historii i numizmatyki, etnografii, piśmiennictwa, sztuki współczesnej i ludowej.

– Muzeum Bitwy pod Grunwaldem w Stębarku – Muzeum historyczne.
  Muzeum istnieje od 1960 r. Stałe wystawy: „Wielka Wojna z Zakonem Krzyżackim 1409-1411 r.", której podstawową częścią są mapy, plany, rysunki, fotografie oraz duża ilość oryginalnych egzemplarzy a także kopii broni i uzbrojenia średniowiecznego; „Grunwald – 600 lat chwały" ukazująca kopie dokumentów, mapy i plany dotyczące najważniejszych wydarzeń związanych z Zakonem Krzyżackim i Królestwem Polskim.
– Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku – Muzeum biograficzne.
  Muzeum poświęcone Mikołajowi Kopernikowi. Zostało założone w 1912 roku. Prezentowana jest wystawa stała podzielona na dwie części: Mikołaj Kopernik – życie i dzieło; Astronomia w nawigacji i geodezji w salach ekspozycyjnych (w dawnym pałacu biskupów warmińskich). Ponadto wystawy można też oglądać w obiektach: dzwonnicy (z Wahadłem Foucoulta – przyrząd do obserwacji dobowego ruchu wirowego Ziemi) oraz szpitalu św. Ducha przy ul. Starej (ścienne malowidła).
– Muzeum Budownictwa Ludowego – Park Etnograficzny w Olsztynku.
  Muzeum powstało w 1913 roku w Königsbergu, do Olsztynka przeniesione zostało na przełomie lat 30-tych i 40-tych XX wieku. W muzeum prezentowanych jest 79 obiektów tradycyjnej architektury wiejskiej, głównie XIX-wiecznej, z regionów Warmii, Mazur, Powiśla i Małej Litwy. Jednostka posiada około 14 tysięcy muzealiów ruchomych z zakresu materialnej kultury ludowej XIX i XX wieku oraz współczesnej sztuki i rękodzieła ludowego, a także bogaty księgozbiór. Do muzeum należą również średniowieczne obiekty tj. Salon Wystawowy (dawny kościół ewangelicki), Dom Mrongowiusza i fragment murów obronnych. Muzeum prowadzi działalność naukowo-badawczą, wydawniczą, wystawienniczą oraz edukacyjno-upowszechniającą. Hodowanych jest tu wiele gatunków zwierząt gospodarskich.
– Muzeum Kultury Ludowej w Węgorzewie – Muzeum etnograficzne.
  Muzeum istnieje od 1991 roku i mieści się w zabytkowym budynku o charakterze podmiejskiego dworku, który został wzniesiony około 1737 roku. Zainteresowania placówki ogniskują się wokół kultury ludowej wszystkich grup etnicznych i narodowościowych zamieszkujących współcześnie i w przeszłości Polskę północno-wschodnią. Gromadzone są tu muzealia z obszaru Mazur i Warmii oraz z terenów macierzystych dzisiejszych mieszkańców tego regionu. Z Muzeum sąsiaduje Park Etnograficzny nad rzeką Węgorapą. Eksponowane są tutaj przykłady tradycyjnego budownictwa mazurskiego.

Warto zauważyć, że cztery muzea podlegające samorządowi województwa są wpisane do Państwowego Rejestru Muzeów. Zaliczają się do nich:
- Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (data wpisu 07.07.2006 r.),
- Muzeum Budownictwa Ludowego – Park Etnograficzny w Olsztynku (30.12.2008 r.),
- Muzeum Mikołaja Kopernika we Fromborku (30.12.2009 r.),
- Muzeum Kultury Ludowej w Węgorzewie (26.06.2012 r.).

Wpis do ww. rejestru jest potwierdzeniem wysokiego poziomu ich merytorycznej działalności i znaczenia zgromadzonych tam zbiorów. Państwowy Rejestr Muzeów ewidencjonuje muzea spełniające te warunki, zgodnie z ustawą z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach. W 2019 roku w rejestrze znalazło się 128 instytucji z kraju (stan – marzec 2019 roku)[20].

Samorządowi powiatowemu w Piszu podlega Muzeum Konstantego Ildefonsa Gałczyńskiego w Praniu wraz z Oddziałem Muzeum Michała Kajki w Ogródku.

Samorządom gminnym podlegają:
– Muzeum Historyczne w Ełku,
– Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu**,**

[20] http://bip.mkidn.gov.pl/pages/rejestry-ewidencje-archiwa-wykazy/rejestry-muzeow.php,

- Muzeum im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Kętrzynie,
- Salon Muzyczny im. Feliksa Nowowiejskiego w Barczewie,
- Muzeum Ziemi Piskiej w Piszu**,**
- Muzeum w Ostródzie,
- Muzeum Regionalne im. Walentyny Dermackiej z Sapiehów w Pieckach,
- Interaktywne Muzeum Państwa Krzyżackiego w Działdowie,
- Muzeum Wojska, Wojskowości i Ziemi Orzyskiej w Orzyszu,
- Muzeum Ziemi Lubawskiej w Nowym Mieście Lubawskim.

Do ważniejszych wybranych muzeów prywatnych czy też należących do innych instytucji zaliczają się m. in:

- Muzeum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie,
- Centrum Techniki i Rozwoju Regionu Muzeum Nowoczesności w Olsztynie,
- Muzeum Misyjno-Etnograficzne Księży Werbistów w Pieniężnie,
- Muzeum Miejskie w Górowie Iławeckim,
- Muzeum Ziemi Braniewskiej w Braniewie,
- Muzeum Indian w Giżycku,
- Muzeum Broni i Militariów w Lubawie,
- Muzeum Mazurskie w Owczarni (gmina Kętrzyn),
- Muzeum Sprzętu Wojskowego w Mrągowie,
- Muzeum Reformacji Polskiej w Mikołajkach,
- Muzeum Pożarnictwa w Lidzbarku.

Ze względu na uwarunkowania historyczne (teren województwa to obszar historycznych krain Warmii, Mazur, Powiśla, Barcji, Natangi, cześć ziemi chełmińskiej, cześć Żuław oraz historycznego Mazowsza), geograficzne i dziedzictwo kulturowe, zasoby gromadzone w muzeach są atrakcyjne i unikatowe. Ich różnorodność tematyczna stanowi świadectwo nawarstwiania się kultur na tych terenach, wyróżnia region, powodując, że województwo dysponuje interesującą ofertą. Muzea eksponują i popularyzują tożsamość regionalną, różnorodną kulturę i są świadectwem dziejów tych ziem. Aby właściwie zaprezentować bogactwo zgromadzonych w muzeach obiektów należałoby tworzyć atrakcyjną formułę ich prezentowania szczególnie ukierunkowaną na młodych odbiorców, co przyczyniłoby się do rozbudowania świadomości i wiedzy.

W ostatnich latach zmieniła się sytuacja muzeów na terenie województwa warmińsko-mazurskiego; powstawały nowe muzea, bądź rozwijały się istniejące poprzez budowanie nowych siedzib, remonty posiadanych budynków lub adaptację budynków na potrzeby muzeum. Wiele tych inwestycji nie byłoby zrealizowanych bez zaangażowania zarówno władz poszczególnych instytucji, jak też samorządu województwa i wsparcia finansowego, w tym ze środków unijnych.

Dla prawidłowego funkcjonowania muzeów realizujących swoją statutową działalność, niezbędne jest wsparcie finansowe jednostek. Istotny jest udział Samorządu Województwa Warmińsko-Mazurskiego we wsparciu finansowym szczególnie poprzez dotacje na cele związane z opieką nad zabytkami. W ostatnich latach odnotowuje się (niewielki) wzrost kwot dotacji przeznaczonych na ten cel.

Równie ważnym źródłem dofinansowania muzeów, szczególnie w zakresie budowy, przebudowy lub modernizacji obiektów budowlanych są środki unijne. Przykładami muzeów, które pozyskały fundusze są m. in.: Muzeum Historyczne w Ełku (rewitalizacja i zagospodarowanie terenu Ełckiej Kolei Wąskotorowej na potrzeby muzeum), Muzeum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (renowacja budynków w celu utworzenia w nich muzeum), Muzeum Nowoczesności w Olsztynie (adaptacja budynku dawnej zajezdni trolejbusowej) czy budowa nowej siedziby Muzeum Bitwy pod Grunwaldem.

Do najczęstszych problemów w funkcjonowaniu muzeów, zarówno tych podlegających samorządom, jak i innym instytucjom, zalicza się obok kwestii niewystarczających środków finansowych na prowadzenie działalności statutowej, także niewystarczającą powierzchnią wystawienniczą, niezadawalający stan techniczny budynków, brak wykwalifikowanej kadry, niewystarczające środki na prowadzenie prac konserwatorskich muzealiów, ich przechowywanie i zabezpieczenie. Niewystarczająca ochrona, potrzeba licznych remontów, które mogą świadczyć o złym stanie technicznym budynków, jak również niedostateczna forma przechowywania muzealiów mogą stwarzać zagrożenie niszczenia ich i straty.

5. DZIAŁANIA SAMORZĄDU WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO W ZAKRESIE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Samorząd Województwa Warmińsko-Mazurskiego sprawuje opiekę nad zabytkami, w myśl art. 71 ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami.

Zasady finansowania opieki nad zabytkami reguluje rozdział 7 ww. ustawy.

Zgodnie z art. 81 ust. 1 przywołanej powyżej ustawy, organ stanowiący samorządu województwa może udzielić dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

Podstawą przyznawania dotacji na ochronę zabytków przez Samorząd Województwa Warmińsko-Mazurskiego jest uchwała Nr XLIV/847/10 Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 26 października 2010 r.

Dotacje udzielane są na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do Rejestru.

Przyznane dotacje opisane są w sprawozdaniach z realizacji programu opieki nad zabytkami:

- sprawozdania z realizacji w latach 2008-2009 i 2010-2011 Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2008 – 2011,
- sprawozdania z realizacji w latach 2012-2013 i 2014-2015 Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2012 – 2013,
- sprawozdanie z realizacji w latach 2016-2017 Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2016 – 2019.

W latach 2008-2017, w ramach otwartego konkursu ofert na wykonywanie zadań publicznych województwa z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, przyznano dotacje w łącznej wysokości 4 320 000 zł. W Tabeli 1. opisano kwoty dotacji i liczby projektów w poszczególnych latach.

Tabela 1. Dotacje w latach 2008-2017

Rok	Łączna kwota dotacji (zł)	Liczba dofinansowanych projektów
2008	200 000	9
2009	620 000	17
2010	1 000 000	18
2011	600 000	26
2012	brak środków finansowych	
2013	300 000	11
2014	600 000	29
2015	600 000	25
2016	100 000	11
2017	300 000	19
Suma	**4 320 000**	**165**

Źródło: sprawozdania z realizacji w latach 2008-2009 i 2010-2011 Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2008 – 2011, sprawozdania z realizacji w latach 2012-2013 i 2014-2015 Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2012-2013, sprawozdanie z realizacji w latach 2016-2017 Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2016 – 2019.

Najwięcej dotacji przekazano na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkowych kościołach. 98% kwot dotacji otrzymały podmioty związane z Kościołem Katolickim i innymi Kościołami. Największym beneficjentem jest Kościół Katolicki, który otrzymał łącznie 3 800 000 zł tj. 88% przeznaczonych dotacji.

Ponadto zadaniem własnym Samorządu Województwa Warmińsko-Mazurskiego jest finansowanie instytucji kultury, które są jednostkami organizacyjnymi województwa warmińsko-mazurskiego. Są to m. in. muzea i teatry. Instytucje kultury dodatkowo ubiegają się o inne źródła finansowania na swoją działalność.

Samorząd Województwa Warmińsko-Mazurskiego współpracuje z organizacjami pozarządowym prowadzącymi działalność edukacyjną, naukową i promocyjną w zakresie dziedzictwa kulturowego na rzecz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Organizacjom mogą być przyznane dotacje (na podstawie konkursu ofert) lub udzielone wsparcie pozafinansowe (m.in. wymiana informacji, udzielenie patronatu).

Obok ww. dotacji, źródłami finansowania opieki nad zabytkami w województwie mogą być środki zewnętrzne (np. POIiŚ, RPO, Interreg), w tym z udziałem wkładu własnego Samorządu Województwa.

Samorząd Województwa, realizując zadania z zakresu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz wykazując troskę o dziedzictwo kulturowe regionu podejmuje liczne inicjatywy i angażuje się w działalność związaną z ochroną i promocją dziedzictwa kulturowego.

Część działalności związana jest ze wsparciem niematerialnego dziedzictwa kulturowego, promocją regionu w oparciu o zasoby zabytkowe. W bogatym dziedzictwie kulturowym upatruje się także duże znaczenie dla rozwoju różnych rodzajów turystyki, w tym kulturowej.

W województwie warmińsko-mazurskim funkcjonują **szlaki turystyczne** prezentujące poszczególne walory i elementy dziedzictwa kulturowego. Szlaki turystyczne, tzw. kulturowe, stanowią ważną atrakcję turystyczną. Przez pryzmat szlaków tworzony jest wizerunek regionu.

W ramach unijnego projektu „Znakowanie turystyczne regionu Warmii i Mazur" z Regionalnego Programu Operacyjnego Warmia i Mazury na lata 2007-2013 Samorząd Województwa Warmińsko-Mazurskiego wyznaczył i oznakował w terenie 4 drogowe szlaki turystyczne:

- Szlak Fortyfikacji Mazurskich o przebiegu: Reszel – Kętrzyn – Gierłoż – Mamerki – Węgorzewo – Pozezdrze – Kruklanki – Gołdap – Stańczyki – Wydminy – Giżycko – Orzysz – Pisz – Jeże – Ruciane-Nida – Mikołajki – Ryn,
- Szlak Kanału Elbląskiego o przebiegu: Miłomłyn – Morąg – Małdyty – Pasłęk – Elbląg – Raczki Elbląskie – Jelonki – Drulity – Zalewo – Susz – Kisielice – Szymbark – Iława – Tynwałd – Boreczno – Miłomłyn – Ostróda,
- Szlak Kopernikowski drogowy o przebiegu: Nowe Miasto Lubawskie – Lubawa – Olsztynek – Olsztyn – Dobre Miasto – Lidzbark Warmiński – Orneta – Pieniężno – Braniewo – Frombork – Tolkmicko – Elbląg,
- Szlak Pętli Grunwaldzkiej o przebiegu Ostróda – Lubawa – Nowe Miasto Lubawskie – Lidzbark – Działdowo – Nidzica – Grunwald – Olsztynek – Ostróda.

Do najważniejszych kulturowych szlaków turystycznych o znaczeniu ponadregionalnym zaliczają się:

- Kanał Elbląski – unikatowy szlak wodny ze śluzami i pochylniami dla statków, stanowiący zabytek techniki,
- drogowy Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej,
- pieszy szlak Kopernikowski na trasie Olsztyn – Toruń,
- Szlak Zamków Gotyckich (zamki na szlaku: w Nidzicy, Olsztynie, Lidzbarku Warmińskim, Ostródzie, Kętrzynie, Rynie i Reszlu).

Samorząd Województwa jest członkiem wspierającym Stowarzyszenie **Cittaslow**.

Międzynarodowa sieć Miast Cittaslow to stowarzyszenie małych miast (do 50 tys. mieszkańców), które zobowiązały się do realizacji wspólnych celów dla poprawy jakości życia mieszkańców i przybliżania kultury dobrego życia. Cele ruchu Cittaslow to m.in. dbałość o zabytkową tkankę miejską i odnowę zabytków.

Do Polskiej Krajowej Sieci Miast Cittaslow należy 30 ośrodków osadniczych z czego 21 miast i 1 wieś z województwa warmińsko-mazurskiego: Bartoszyce, Barczewo, Biskupiec, Bisztynek, Dobre Miasto, Działdowo, Gołdap, Górowo Iławeckie, Jeziorany, Lidzbark, Lidzbark Warmiński, Lubawa, Nidzica, Nowe Miasto Lubawskie, Olsztynek, Orneta, Pasym, Reszel, Ryn, Sępopol, Braniewo i Wydminy (wieś).

Do zadań Biura Promocji i Cittaslow w Urzędzie Marszałkowskim Województwa Warmińsko-Mazurskiego należy m.in. promocja idei Cittaslow w województwie warmińsko-mazurskim, Polsce oraz za granicą, współpraca z organami Międzynarodowego Stowarzyszenia Cittaslow oraz Polskiej Krajowej Sieci Cittaslow jako członek

wspierający organizacji, prowadzenie Sekretariatu Polskiej Krajowej Sieci Miast Cittaslow i prac związanych z przystąpieniem do sieci nowych miast członkowskich oraz rozwojem.

W 2005 r. województwo warmińsko-mazurskie stało się członkiem „Europejskiej Sieci Regionalnego Dziedzictwa Kulinarnego" pod nazwą **„Dziedzictwo kulinarne Warmia Mazury Powiśle"**.

Celem przedsięwzięcia jest promocja kuchni regionalnej nawiązującej do tradycji kulinarnych regionu. Do sieci mogą należeć producenci spożywczych produktów regionalnych i potraw kuchni regionalnej, którzy wykorzystują dawne receptury i tradycyjne surowce. Przedsiębiorcy posługują się znakiem towarowym „Dziedzictwo kulinarne Warmia Mazury Powiśle" przyznawanym przez Samorząd województwa.

Na terenie województwa do sieci przystąpiły restauracje i punkty gastronomiczne, gospodarstwa agroturystyczne, gospodarstwa rolne, młyny, piekarnie, cukiernie, browar, pasieki, gospodarstwa rybackie, producenci mleka, przetworów mleczarskich, mięsa i przetworów mięsnych oraz inni przetwórcy roślin, sklepy i sprzedawcy detaliczni. Obecnie na liście członków sieci wpisanych jest 136[21] podmiotów.

W ochronę dziedzictwa i krajobrazu kulturowego pośrednio zaangażowane są **parki krajobrazowe** będące jednostkami organizacyjnymi Samorządu Województwa Warmińsko-Mazurskiego.

Zgodnie z art. 16 ust. 1 ustawy o ochronie przyrody (t.j. Dz. U. z 2018 r. poz. 1614 z późn. zm.). *„Park krajobrazowy obejmuje obszar chroniony ze względu na wartości przyrodnicze, historyczne i kulturowe oraz walory krajobrazowe w celu zachowania, popularyzacji tych wartości w warunkach zrównoważonego rozwoju"*.

W województwie warmińsko-mazurskim ustanowionych jest 6 parków krajobrazowych:

- Mazurski Park Krajobrazowy,
- Park Krajobrazowy Pojezierza Iławskiego,
- Park Krajobrazowy Wzgórz Dylewskich,
- Park Krajobrazowy Puszczy Rominckiej,
- Park Krajobrazowy Wysoczyzny Elbląskiej,
- Welski Park Krajobrazowy

oraz 2 parki obejmujące województwa warmińsko-mazurskie i kujawsko-pomorskie: Górznieńsko-Lidzbarski Park Krajobrazowy i Brodnicki Park Krajobrazowy.

Udział powierzchni parków krajobrazowych w powierzchni województwa wynosi 6%.

Zadania realizowane przez Parki, związane z dziedzictwem kulturowym, historią Warmii i Mazur, krajobrazem i opieką nad zabytkami znajdującymi się na terenie Parku to m. in.:

- rewitalizacja zabytkowych parków podworskich,
- tworzenie tablic i ścieżek edukacyjnych,
- wydawanie publikacji,
- udział w spotkaniach i projektach (lokalnych, krajowych, międzynarodowych) związanych z ochroną i popularyzowaniem walorów historycznych i krajobrazowych,
- organizowanie warsztatów, wystaw, questów,
- tworzenie izb pamięci poświęconych np. postaciom historycznym.

Inicjatywa Samorządu Województwa **„Twój dom – dialog z Tradycją"** miała na celu stworzenie katalogu gotowych projektów domów jednorodzinnych, nawiązujących do historycznej zabudowy i wpisujących się w wyjątkowy, tradycyjny krajobraz wiejski Warmii i Mazur.

W 2010 roku Samorząd województwa, wspólnie z Krajowym Ośrodkiem Badań i Dokumentacji Zabytków i we współpracy z Stowarzyszeniem Architektów Polskich, ogłosił ogólnopolski konkurs architektoniczny na projekty domów dla terenów wiejskich województwa warmińsko-mazurskiego.

Założenia konkursu dotyczyły przedstawienia projektu architektoniczno-budowlanego wolnostojącego domu jednorodzinnego dla czteroosobowej rodziny, przedstawicieli klasy średniej, nowoczesnego i funkcjonalnego, o wysokiej jakości architekturze nawiązującej do dziedzictwa regionu.

W konkursie udział wzięły 184 projekty domów. Nagrodzone i wyróżnione przez komisję konkursową prace (łącznie 24 projekty) opublikowane zostały w specjalnie wydanym katalogu.

[21] źródło:https://www.warmia.mazury.pl/images/Departamenty/Departament_Rozwoju_Obszarow_Wiejskich_i_Rolnictwa/dziedzictwo_kulinarne/lista_czlonkow__sieci_2019.pdf.

Samorząd Województwa Warmińsko-Mazurskiego angażuje się w liczne przedsięwzięcia związane **z promocją Warmii i Mazur** w oparciu o dziedzictwo kulturowe regionu. Przykładem jest zaangażowanie, od 2008 r., w organizację inscenizacji „bitwy pod Grunwaldem". Samorząd Województwa dokłada wszelkich starań aby miejsce to stało się jednym z najważniejszych i najbardziej rozpoznawalnych w regionie. Podległy mu budynek muzeum na Polach Grunwaldzkich przejdzie remont i rozbudowę, w wyniku której powstanie duży obiekt z m.in. salami ekspozycyjnymi, konferencyjnymi, pomieszczeniami do walk rycerskich. Powyższa inwestycja o wartości 30 mln zł będzie finansowana w połowie z budżetu województwa warmińsko-mazurskiego i w połowie z funduszy europejskich.

Marszałek Województwa Warmińsko-Mazurskiego swoim honorowym patronatem obejmuje **imprezy i wydarzenia kulturalne** organizowanie przez muzea, stowarzyszenia, organizacje, inne jednostki organizacyjne, promujące dziedzictwo kulturowe, np.:

- festiwale miast Cittaslow,
- Festiwal Dziedzictwa Kulinarnego Warmii, Mazur i Powiśla oraz inne imprezy promujące żywność naturalną, tradycyjną, lokalną i regionalną województwa warmińsko-mazurskiego (organizowane od 2010 roku),
- „Międzynarodowy Jarmark Folkloru" w Węgorzewie,
- „Warmiński Kiermas tradycji, dialogu i zabawy" w Bałdach.

Z inicjatywy Samorządu Województwa wydawane są liczne foldery, broszury, przewodniki turystyczne i inne publikacje opisujące dziedzictwo kulturowe regionu. Wydawnictwa te służą głównie promocji regionu, rozpowszechnianiu wiedzy historycznej i przekazywaniu praktycznych informacji o Warmii i Mazurach dla turystów.

Do celów edukacyjnych i promocyjnych wykorzystywane są również najnowsze technologie cyfrowe. Przykładem jest wykorzystanie technologii blockchain (wygenerowanie tokenu CoperniCoin oraz utworzenie systemu promocji Szlaku Kopernikowskiego wraz z platformą wymiany tokenu na nagrody rzeczowe) oraz geocachingu (współpraca z prywatną firmą, w wyniku której powstała gra geolokalizacyjna „Misja Kopernik").

W zakresie działalności edukacyjnej Samorząd Województwa przygotowuje materiały edukacyjne i organizuje liczne konkursy o treści historycznej np. z okazji 90-lecia szkół polskich na Warmii i Mazurach.

6. DIAGNOZA

- Województwo warmińsko-mazurskie charakteryzuje się różnorodnością i odrębnością poszczególnych obszarów regionu wynikającymi z uwarunkowań historycznych i kulturowych. Czytelne zróżnicowanie przestrzenne regionu pozwala wyodrębnić struktury przestrzenne o specyficznych cechach i wyróżnikach kulturowych regionu (np. Warmia, Mazury, Powiśle).
- Zasób dziedzictwa kulturowego regionu tworzą zabytki materialne, niematerialne, zjawiska, przestrzenie i krajobraz kulturowy, będące świadectwem historii i nawarstwiania się kultur.
- Do najbardziej rozpoznawalnych i wyróżniających się obiektów zabytkowych w województwie zaliczają się: zamki średniowieczne, obiekty sakralne (gotyckie, neogotyckie, kapliczki), architektura rezydencjonalna, zabytki techniki, aleje przydrożne.
- Większość zabytków nieruchomych jest w złym stanie technicznym i wymaga wdrożenia działań ratunkowych. Za główne przyczyny złego stanu technicznego przyjmuje się m.in. wieloletnie zaniedbania, niewłaściwe użytkowanie, niewystarczające nakłady środków finansowych na prace remontowe i utrzymanie obiektów, brak odpowiedniego zabezpieczenia przed zniszczeniami, zagrożeniami np. pożarami itd., przekształcenia obiektów ze szkodą dla substancji zabytkowej, niewłaściwie prowadzone prace ratunkowe przy obiektach. Nie bez znaczenia pozostaje również niewystarczająca wiedza i świadomość społeczna, zarówno na poziomie samorządów lokalnych, jak i inwestorów.
- Zagrożenie dla obiektów oraz zespołów zabytkowych i eksponowania ich walorów stanowi również sposób i charakter zagospodarowania terenów sąsiednich, często połączone z presją inwestycyjną. Wprowadzanie nowej zabudowy, bez uwzględniania lokalnych tradycji, architektury i historycznych uwarunkowań (styl i forma architektoniczna, materiały budowlane, gabaryty itd.), prowadzi do zniekształcania zespołów zabudowy zarówno miejskiej, jak i wiejskiej.
- Szansą dla ochrony krajobrazu kulturowego województwa będzie Audyt krajobrazowy województwa warmińsko-mazurskiego (w realizacji). Skutki prawne i faktyczne jego uchwalenia przez Sejmik Województwa mogą wpływać na realną ochronę krajobrazu w regionie.
- Bogate zasoby dziedzictwa niematerialnego województwa, będące świadectwem nawarstwienia kultur i narodów, kształtują tożsamość kulturową regionu, pełnią ważną rolę w budowaniu więzi rodzinnych, społecznych. W ciągu ostatnich lat odnotowuje się zwiększone zainteresowanie folklorem regionu, np. gwarą warmińską.
- Zasoby dziedzictwa kulturowego ze względu na swoją wartość kulturową, historyczną i unikatowość wymagają ochrony, racjonalnego wykorzystania, zagospodarowania. Stanowią w większości ogromny potencjał do promocji regionu, rozwoju turystyki i edukacji kulturowej oraz kształtowania tożsamości regionalnej. Szczególne znaczenie mają tzw. wyróżniki kulturowe – obiekty, osobistości, wydarzenia rozpoznawalne w kraju i za granicą, niejednokrotnie stanowiące podstawę do kreowania produktów turystycznych oraz innych inicjatyw turystycznych. Przykładem wykorzystania zasobów dziedzictwa kulturowego są turystyczne szlaki drogowe, wyznaczone w oparciu o zasoby i wyróżniki kulturowe (Mikołaj Kopernik, Bitwa pod Grunwaldem, fortyfikacje z czasów I wojny światowej, Kanał Elbląski) oraz zabytkowe obiekty zaadaptowane na potrzeby usług turystycznych (np.: hotele w Rynie, Lidzbarku Warmińskim). Warunkiem wykorzystania zabytków czy eksponowania ich walorów jest przede wszystkim zachowanie wszelkich standardów sztuki konserwatorskiej przy prowadzeniu prac.
- Istotną rolę w zachowaniu i promowaniu dziedzictwa kulturowego pełnią muzea. W ciągu ostatnich lat nastąpiła poprawa funkcjonowania obiektów (nowe placówki, rozbudowa istniejących), ponadto odnotowano wzrost liczby odwiedzających muzea.
- Województwo posiada duży zasób obiektów zabytkowych wpisanych do Rejestru zabytków nieruchomych województwa warmińsko-mazurskiego (4 pozycja w kraju) i Wojewódzkiej ewidencji zabytków. Obiekty uznane

za pomnik historii, to zabytki o znaczeniu ponadregionalnym, o istotnym znaczeniu dla promocji i rozwoju turystyki w województwie. W regionie ustanowiony (uchwałą rady gminy) został dotychczas tylko jeden park kulturowy. Ta forma ochrony ma szczególne znaczenie dla budowania lokalnej i regionalnej tożsamości kulturowej, ochrony krajobrazu kulturowego, zabytków oraz rozbudzania świadomości społecznej.

- Władze Samorządu Województwa realizują działania w zakresie opieki nad zabytkami, określone odpowiednimi przepisami. Najważniejszą działalnością jest wsparcie finansowe prac prowadzonych przy zabytkach. Ponadto władze Samorządu wspierają, inicjują, obejmują patronatem liczne wydarzenia i przedsięwzięcia kulturalne, artystyczne i inne związane z promowaniem i popularyzowaniem dziedzictwa kulturowego regionu. W prowadzonej przez Samorząd Województwa polityce rozwoju podnosi się znaczenie dziedzictwa kulturowego, poprzez m.in. uwzględnianie tej problematyki w regionalnych dokumentach planistycznych i strategiczno-programowych.
- Dla budowania regionalnej i lokalnej tożsamości kulturowej regionu, popularyzacji, edukacji i rozbudzania świadomości społecznej w tym zakresie, obok ww. wspomnianych działalności istotne znaczenie mają również dokumenty poziomu wojewódzkiego i lokalnego (programy opieki nad zabytkami) oraz zasoby ewidencjonujące obiekty zabytkowe (rejestr zabytków nieruchomych, wojewódzka i gminne ewidencje zabytków). Szczególnie ważna jest aktualność danych oraz dostęp do baz danych zasobów.

7. CELE I KIERUNKI DZIAŁAŃ PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO NA LATA 2020-2023

Głównym zamierzeniem Programu jest wskazanie potencjału dziedzictwa kulturowego regionu jako czynnika wpływającego na realizację planów rozwojowych województwa warmińsko-mazurskiego w zakresie wzrostu konkurencyjności gospodarki oraz jakości życia mieszkańców, pod warunkiem zapewnienia i wspomagania ochrony materialnych i niematerialnych elementów dziedzictwa kulturowego łącznie z ochroną krajobrazu kulturowego. Realizacja Programu przyczyni się do stworzenia warunków dla kreowania i realizowania działań z zakresu opieki i ochrony zabytków w województwie.

Cele Programu wynikają z art. 87 ust.2 ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami. Uwzględniając je, sformułowano cel główny i cele szczegółowe wraz z kierunkami działań Programu. Przyjmuje się, że dziedzictwo kulturowe regionu stanowi element promocji regionu i przyczynia się do jego rozwoju gospodarczego. Istotne jest aby ochrona dziedzictwa kulturowego i przestrzeni kulturowej skorelowane były z polityką rozwoju regionalnego. Przyjęte cele zgodne są ze strategią rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego, ustaleniami Planu zagospodarowania przestrzennego województwa warmińsko-mazurskiego oraz Strategią rozwoju turystyki województwa warmińsko-mazurskiego do roku 2025, a także z krajowymi strategicznymi dokumentami.

Cel główny:

OCHRONA I ZACHOWANIE ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO ORAZ KSZTAŁTOWANIE TOŻSAMOŚCI REGIONALNEJ WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO

Cele szczegółowe i kierunki działań:

Cel I: POPRAWA STANU ZACHOWANIA I OCHRONA ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO
1. Dążenie do poprawy stanu zachowania i utrzymania zabytków i ich otoczenia oraz krajobrazu kulturowego.
1.1. Podejmowanie działań ratunkowych służących poprawie stanu obiektów zabytkowych, zgodnie z przepisami prawa i sztuką konserwatorską, ze szczególnym uwzględnieniem zabytków najcenniejszych i stanowiących o specyfice kulturowej regionu (m.in.: obiekty sakralne, architektura rezydencjonalna, wiejska, zabytki techniki, założenia parkowe, cmentarze). 1.2. Zabezpieczanie obiektów zabytkowych przed dewastacją i zagrożeniami, z uwzględnieniem warunków atmosferycznych i skutków zmian klimatycznych, w tym poprzez m.in.: wykonanie odpowiednich instalacji (elektrycznych, przeciwwłamaniowych, przeciwpożarowych). 1.3. Uwzględnianie kontekstu historycznego przy zagospodarowaniu terenów w otoczeniu zabytków, poprzez m.in.: nawiązywanie stylem, gabarytami, formą architektoniczną, materiałami budowlanymi przy realizacji nowej zabudowy (w tym do form i stylu tradycyjnej zabudowy regionalnej szczególnie na obszarach wiejskich), ochronę przedpól obiektów zabytkowych, układów, zespołów urbanistycznych i ruralistycznych oraz sylwet historycznych miejscowości. 1.4. Adaptacja obiektów zabytkowych do nowych funkcji zgodnie ze sztuką konserwatorką, bez strat dla wartości obiektu i substancji zabytkowej. 1.5. Ochrona i kształtowanie krajobrazów kulturowych, poprzez m.in.: – wspieranie zintegrowanych działań służących ochronie krajobrazu kulturowego i wartości przyrodniczych, – promowanie zintegrowanego podejścia do ochrony krajobrazu kulturowego, – zachowanie wyróżników kulturowych w przestrzeni,

– zapobieganie degradacji cennych kulturowo krajobrazów przy planowaniu i realizacji działalności inwestycyjnej.
2. Utworzenie zintegrowanego systemu informacji na temat dziedzictwa kulturowego województwa.
2.1. Aktualizacja wiedzy na temat zasobów zabytkowych i ich stanu. 2.2. Cyfryzacja i udostępnianie danych w zakresie materialnych i niematerialnych zasobów kulturowych regionu, przy użyciu nowoczesnych technologii.
3. Wspieranie inicjatyw mających na celu obejmowanie ochroną lub podnoszenia rangi ochrony obiektów i obszarów o najcenniejszych wartościach dziedzictwa kulturowego, świadczących o specyfice i tożsamości województwa.
4. Wspieranie finansowe prac remontowo-konserwatorskich i konserwacji obiektów zabytkowych.

Cel II: WYKORZYSTANIE POTENCJAŁU ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO W POLITYCE ROZWOJU WOJEWÓDZTWA
1. Wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego do rozwoju gospodarczego, w tym w szczególności turystyki.
1.1. Wzmacnianie marki regionu w oparciu o zasoby dziedzictwa kulturowego. 1.2. Promowanie zasobów dziedzictwa kulturowego regionu, ze szczególnym uwzględnieniem różnorodności i odrębności kulturowej poszczególnych obszarów województwa. 1.3. Tworzenie oferty turystycznej w oparciu o wyróżniki kulturowe regionu (np. postać Mikołaja Kopernika, dawne pałace i dwory, warmińskie kapliczki, miasta Cittaslow). 1.4. Tworzenie nowych produktów turystycznych i szlaków turystycznych oraz rozwój istniejących w oparciu o zasoby dziedzictwa kulturowego. 1.5. Zagospodarowywanie obiektów zabytkowych na cele turystyczne, edukacyjne i gospodarcze. 1.6. Wspieranie, inicjowanie i organizacja przedsięwzięć oraz wydarzeń artystycznych, kulturalnych i innych związanych z dziedzictwem kulturowym. 1.7. Wykorzystanie najnowszych technologii cyfrowych i informacyjnych do promocji i udostępniania dziedzictwa kulturowego.
2. Rozwój działalności muzealnej.
2.1. Promowanie unikatowej i różnorodnej oferty muzeów, w tym rozwijanie atrakcyjnych, nowoczesnych form eksponowania zasobów muzeów. 2.2. Rozwijanie działalności edukacyjnych i artystycznych w celu upowszechniania i popularyzowania historycznej wiedzy o regionie. 2.3. Podniesienie kwalifikacji kadr i poprawa warunków lokalowych muzeów, w tym zapewnienie wyposażenia w monitoring, zabezpieczenia antywłamaniowe, przeciwpożarowe i nowoczesne archiwa. 2.4. Wspieranie tworzenia i funkcjonowania lokalnych muzeów. 2.5. Utworzenie platformy informacyjnej dotyczącej działalności i oferty muzeów w regionie.
3. Promowanie i upowszechnianie wiedzy o regionie i jego dziedzictwie kulturowym i tożsamości kulturowej.
3.1. Popularyzowanie wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym i potrzebie jego ochrony, przez m.in.: organizowanie i wspieranie imprez, pokazów, odczytów, konferencji, konkursów, wydarzeń kulturalnych, działalności wydawniczej i edukacyjnej, kierowanych do różnych grup społecznych. 3.2. Edukacja lokalnych samorządów i osób prywatnych w zakresie odpowiedniego wykorzystania zasobów dziedzictwa kulturowego do promocji i rozwoju społeczno-gospodarczego regionu. 3.3. Eksponowanie unikatowych walorów regionalnego dziedzictwa kulturowego oraz podnoszenie świadomości kulturowej mieszkańców województwa w celu budowania tożsamości regionalnej i lokalnej. 3.4. Promowanie: – „dobrych praktyk” w zakresie zagospodarowania i użytkowania obiektów zabytkowych, – tradycyjnych cech regionalnej architektury i budownictwa oraz dziedzictwa niematerialnego, – najcenniejszych zabytków, w szczególności w odniesieniu do obiektów świadczących o odrębności i specyfice regionu.

4. Tworzenie warunków do szerokiej współpracy na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego.
4.1. Rozwijanie współpracy i integracji działań Samorządu Województwa, instytucji publicznych, naukowych, organizacji pozarządowych i innych w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. 4.2. Wspieranie współpracy międzynarodowej, międzyregionalnej i transgranicznej na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego. 4.3. Wzmacnianie zaangażowania społecznego w zakresie opieki nad zabytkami, poprzez m.in.: wspieranie inicjatyw społecznych w zakresie tworzenia lokalnych muzeów, wsparcie merytoryczne obecnych i potencjalnych użytkowników obiektów zabytkowych.
5. Wsparcie finansowe działań i inicjatyw wykorzystujących potencjał dziedzictwa kulturowego regionu.
6. Uwzględnianie problematyki ochrony dziedzictwa kulturowego w regionalnych dokumentach planistycznych i programowo-strategicznych oraz innych dokumentach (m. in. planach ochrony parków krajobrazowych).

8. WDRAŻANIE PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO NA LATA 2020-2023

Za wdrażanie i monitoring realizacji Programu odpowiedzialny jest Zarząd Województwa Warmińsko-Mazurskiego.

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami Program został sporządzony na 4 lata, tj. na lata 2020-2023.

Głównymi źródłami finasowania działań wskazanych w Programie są środki publiczne pochodzące z budżetu państwa, budżetu Samorządu Województwa Warmińsko-Mazurskiego oraz funduszy europejskich.

Zakres realizacji zadań uzależniony jest od wysokości środków publicznych przeznaczonych na ochronę i opiekę nad zabytkami oraz możliwości finansowych podmiotów i jednostek jako wykonawców zadań.

Program podlegać będzie systematycznemu monitorowaniu w postaci sprawozdania Zarządu Województwa z realizacji Programu. Zgodnie z wymogiem ustawowym (art. 87 ust. 5 ww. ustawy), sprawozdanie sporządzane będzie co dwa lata i przedstawiane Sejmikowi Województwa Warmińsko-Mazurskiego, do przyjęcia dokumentu w drodze uchwały. Sprawozdanie przekazywane będzie Generalnemu Konserwatorowi Zabytków i Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków w celu wykorzystania przy aktualizacji i realizacji krajowego programu opieki nad zabytkami.

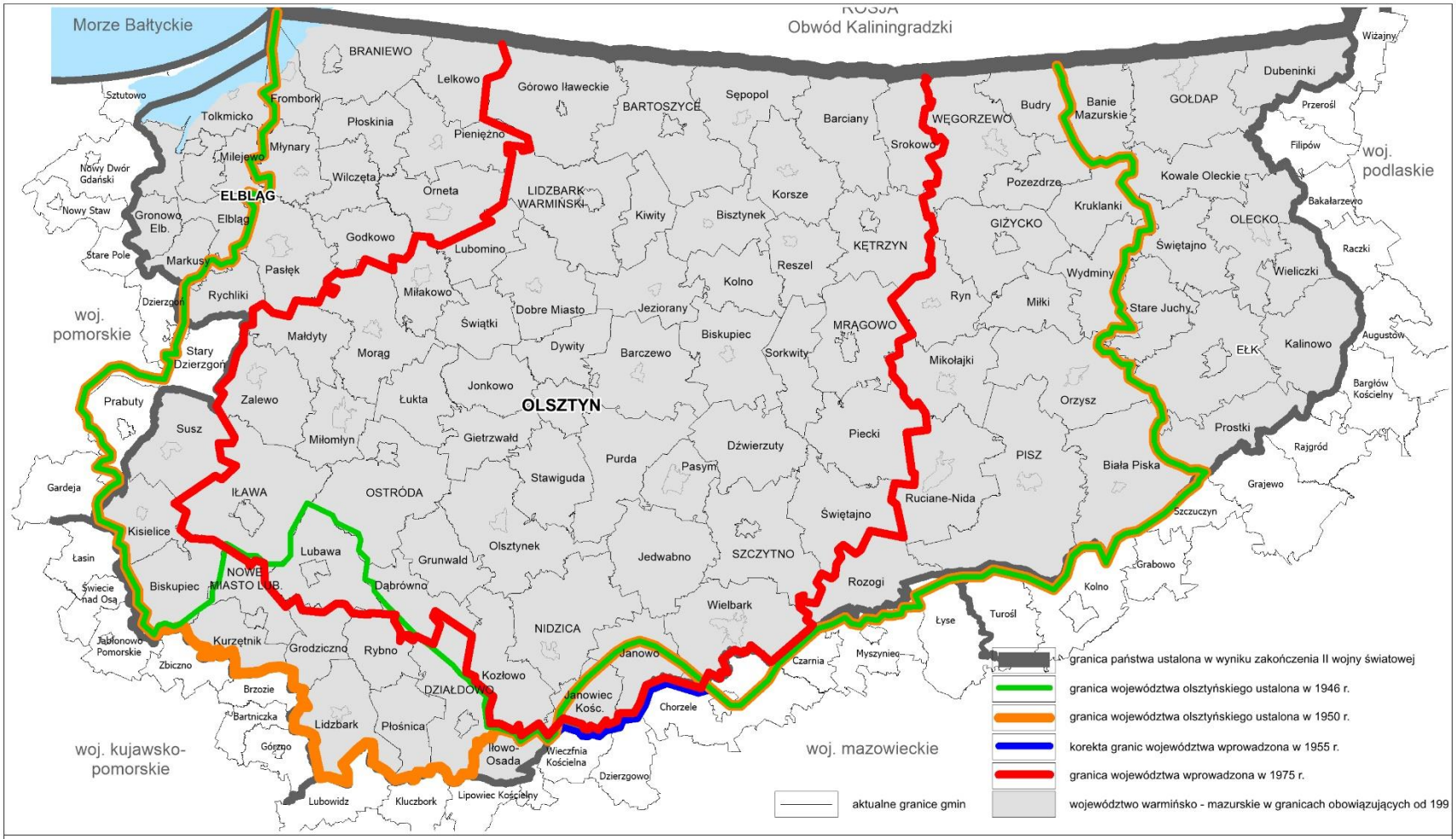
Proces monitoringu obejmuje gromadzenie i analizę danych dotyczących głównie:

- finansowania opieki nad zabytkami przez Samorząd Województwa tj. wydatków finansowych z budżetu województwa na dotacje udzielane na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru,
- współpracy Samorządu Województwa Warmińsko-Mazurskiego z organizacjami podejmującymi inicjatywy na rzecz opieki nad zabytkami,
- zadań realizowanych przez samorządowe instytucje kultury,
- działań promocyjnych, edukacyjnych i innych podejmowanych na rzecz ochrony zabytków i zachowania dziedzictwa kulturowego na terenie województwa warmińsko-mazurskiego.

Jednostką koordynującą prace nad monitoringiem jest Departament Kultury i Edukacji Urzędu Marszałkowskiego Województwa Warmińsko-Mazurskiego.

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO NA LATA 2020 - 2023

Zmiany granic województwa w latach 1945 - 1999 Mapa 1

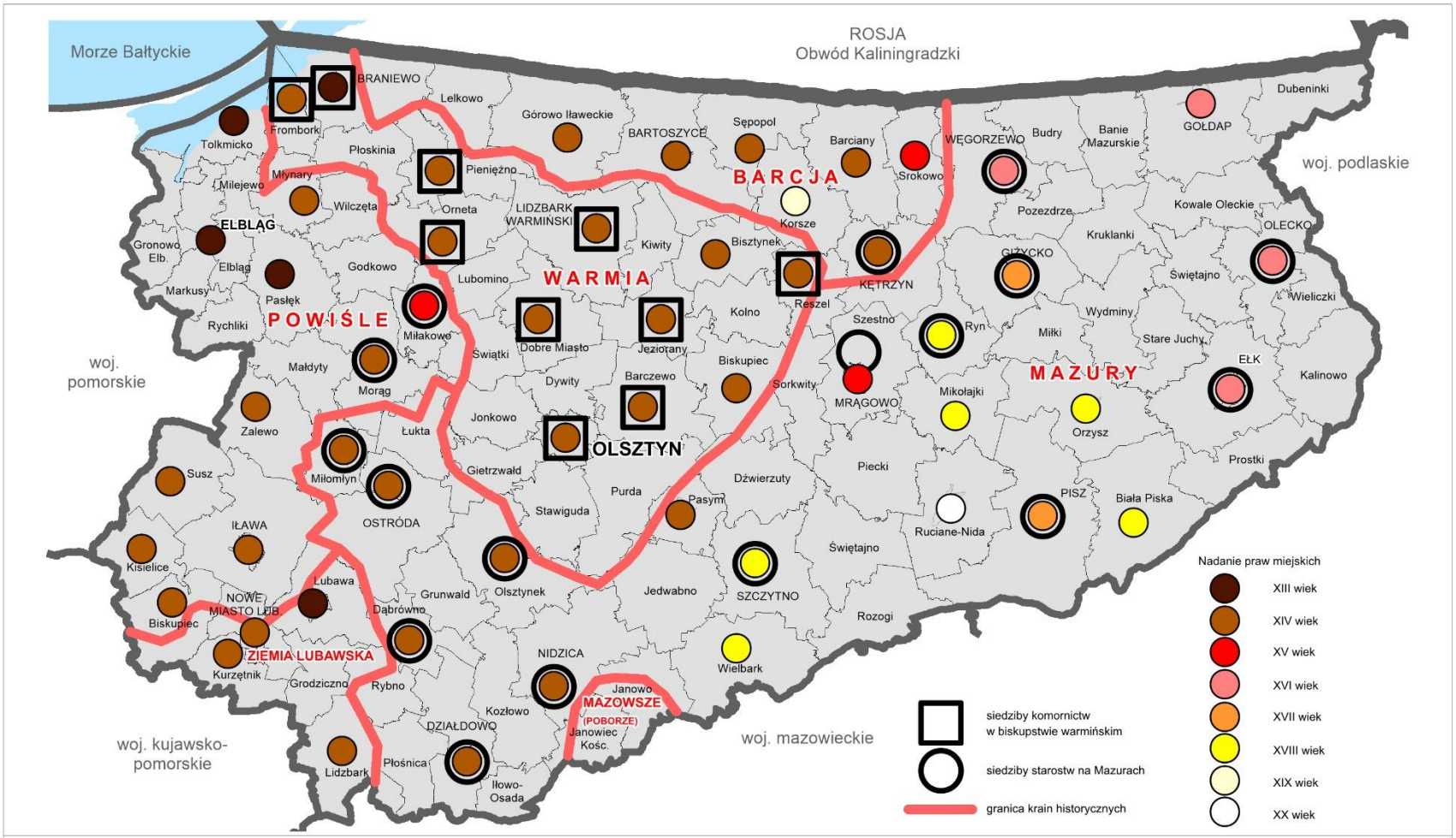
Źródło: Opracowanie własne.

Opracowanie: Warmińsko-Mazurskie Biuro Planowania Przestrzennego w Olsztynie, 2019 rok. 20190702.MJ.11.1

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO NA LATA 2020 - 2023

Historyczna sieć osadnicza

Mapa 2

Źródło: Opracowanie własne.

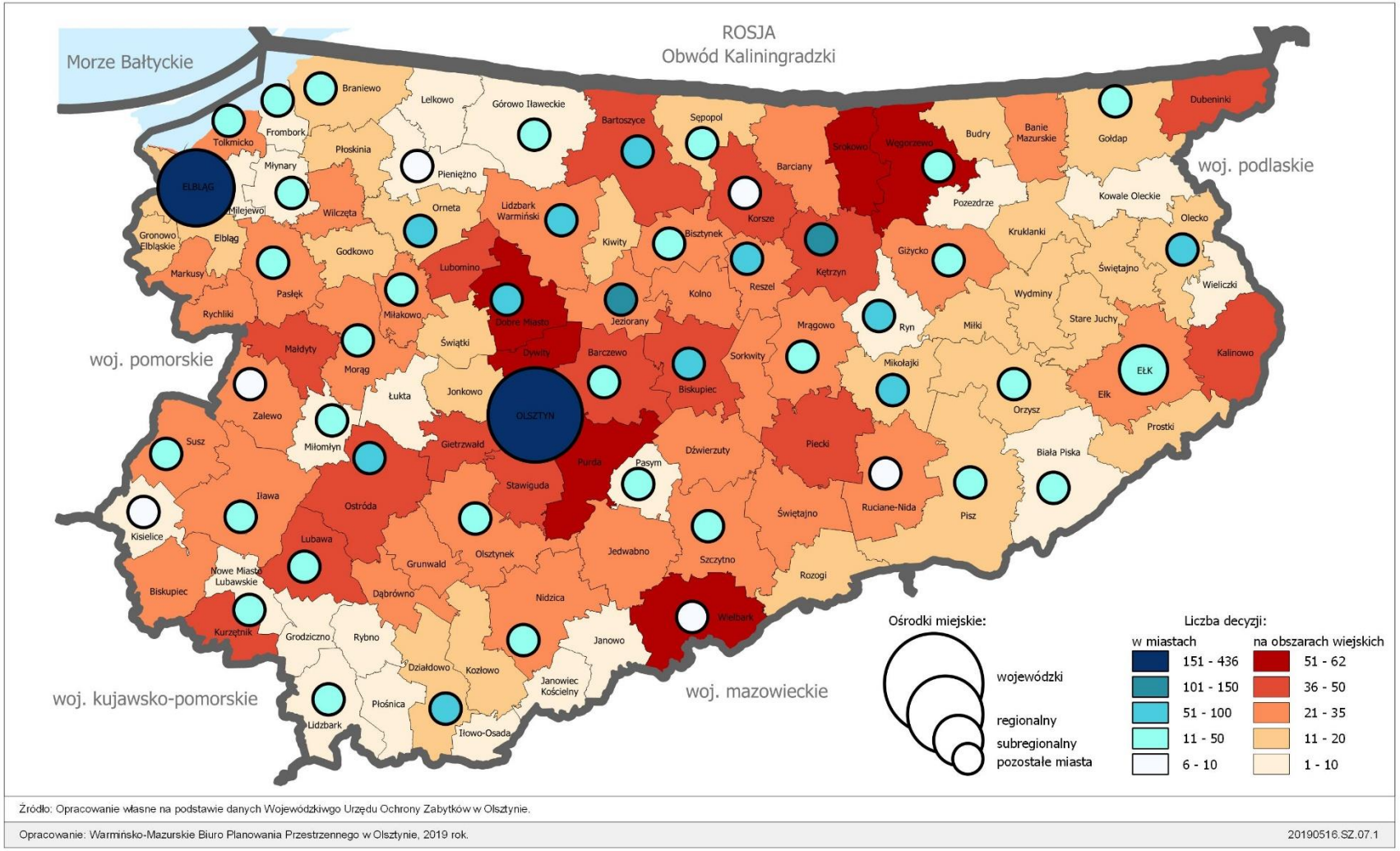
Opracowanie: Warmińsko-Mazurskie Biuro Planowania Przestrzennego w Olsztynie, 2019 rok.

20190723.MJ.11.1

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO NA LATA 2020-2023

Liczba decyzji o wpisie obiektów do Rejestru zabytków nieruchomych województwa warmińsko-mazurskiego (stan na marzec 2019 r.)

Mapa 3

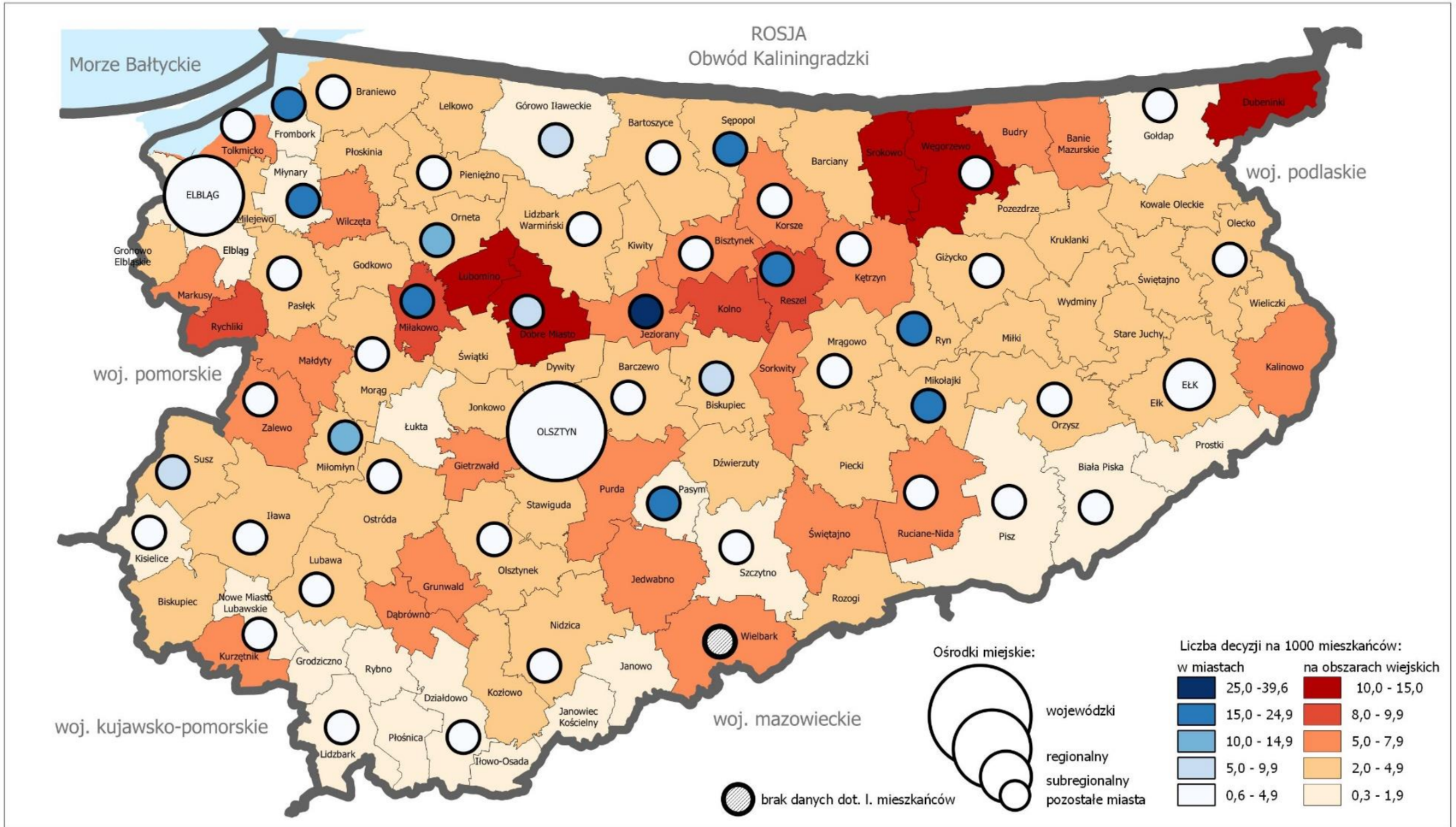
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Wojewódzkiwgo Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie.

Opracowanie: Warmińsko-Mazurskie Biuro Planowania Przestrzennego w Olsztynie, 2019 rok. 20190516.SZ.07.1

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO NA LATA 2020-2023

Liczba decyzji o wpisie obiektów do Rejestru zabytków nieruchomych województwa warmińsko-mazurskiego na 1000 mieszkańców (stan na marzec 2019 r.)

Mapa 4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Wojewódzkiwgo Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie, BDL GUS, 2017.

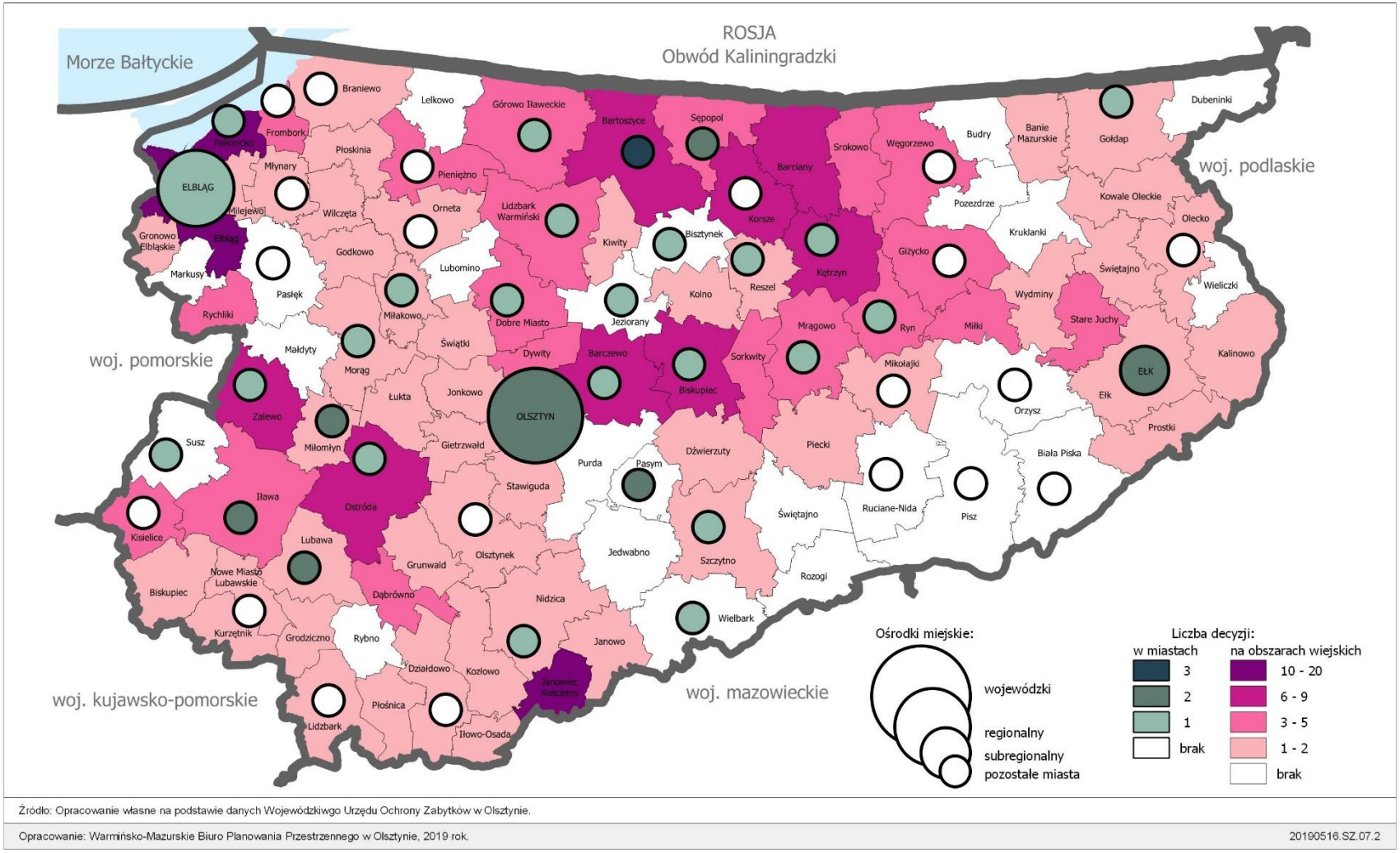
Opracowanie: Warmińsko-Mazurskie Biuro Planowania Przestrzennego w Olsztynie, 2019 rok.

20190531.SZ.07.1

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO NA LATA 2020-2023

Zabytki archeologiczne - liczba decyzji o wpisie obiektów do Rejestru zabytków nieruchomych województwa warmińsko-mazurskiego (stan na marzec 2019 r.)

Mapa 5

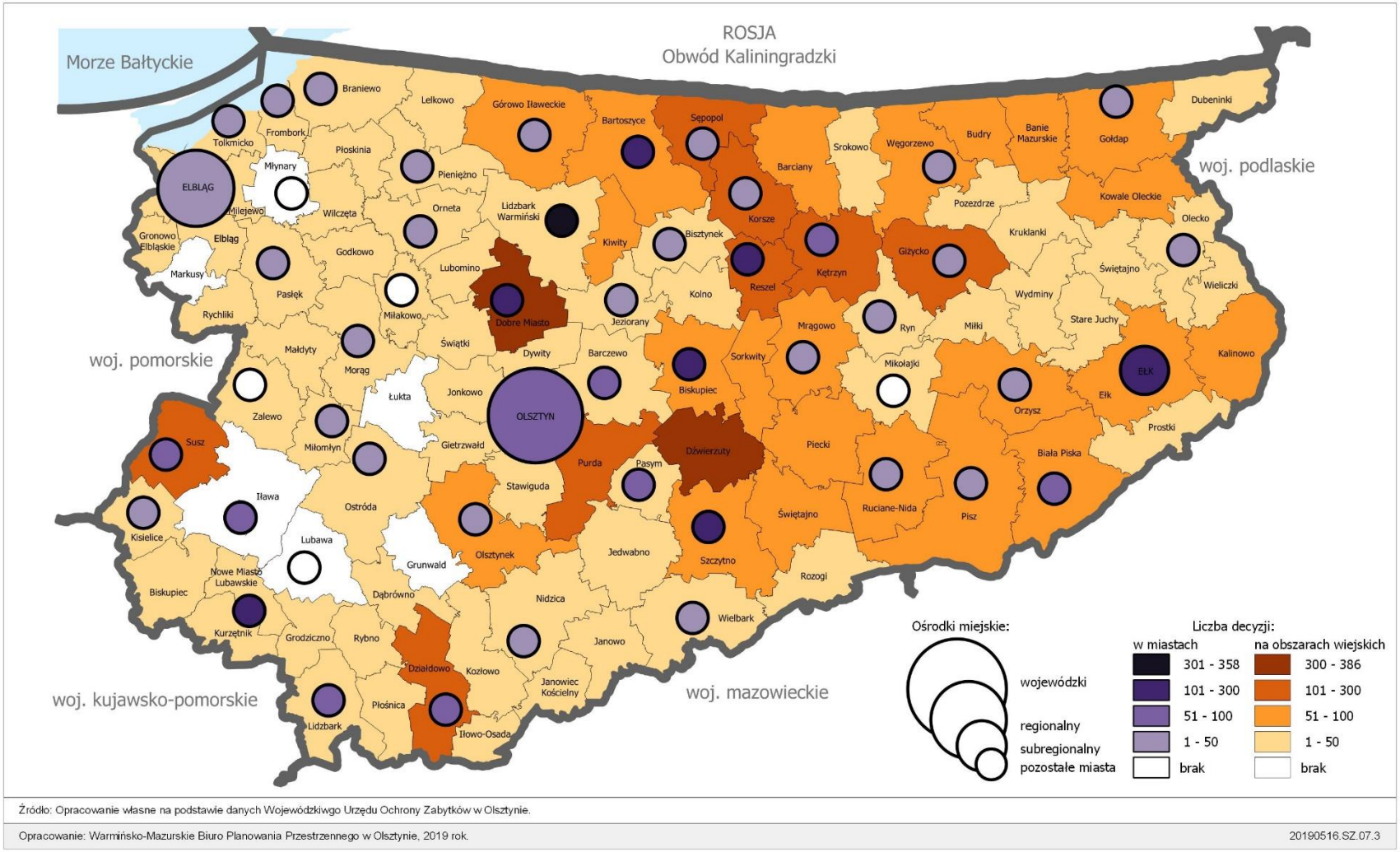
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Wojewódzkiwgo Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie.

Opracowanie: Warmińsko-Mazurskie Biuro Planowania Przestrzennego w Olsztynie, 2019 rok. 20190516.SZ.07.2

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO NA LATA 2020-2023

Liczba decyzji o wpisie obiektów do Wojewódzkiej ewidencji zabytków nieruchomych województwa warmińsko-mazurskiego (stan na marzec 2019 r.)

Mapa 6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Wojewódzkiwgo Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie.

Opracowanie: Warmińsko-Mazurskie Biuro Planowania Przestrzennego w Olsztynie, 2019 rok. 20190516.SZ.07.3